

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI**

PSIXOLOGIYA KAFEDRASI

Jumayeva Nargiza

O'quvchilarning individual xususiyatlari

«5140800-Pedagogika va psixologiya» yo`nalishi bo`yicha bakalavr darajasini
olish uchun

MALAKAVIY BITIRUV ISHI

Ilmiy rahbar: k.o`q.X.Tursunmurodov

Malakaviy bitiruv ishi «Psixologiya» kafedrasida bajarildi.

Kafedraning 2012 yil 25-maydagi yig`ilishida muhokama qilindi va
himoyaga tavsiya etildi (bayonnoma № 10)

Kafedra mudiri: p.f.n. dots. A. I. Saidov

Malakaviy bitiruv ishi YaDAKning 2012 yil ____dagi majlisida
muhokama qilindi va ____ ballga baholandi (bayonnoma №____)

YaDAK raisi: _____

A'zolari: _____

Samarqand-2012

MUNDARIJA

KIRISH:.....	3
I BOB. O'quvchilarning individual xususiyatlarining ta'lim tarbiyadagi roli.	
1.1. Temperament va xarakter, haqida tushuncha.....	6
1.2. Temperament tiplari va xarakter xususiyatlarining o'quvchilarda shakllanishi.....	26
II BOB. O'quvchilarda temperament, xarakterning shakllanishi va o'sishi	
2.1. O'quvchilar temperamenti va xarakterini shakllanishida oila muhiti va jamoaning roli.....	34
2.2. O'quvchilar e'tiqodlarini ifodalaydigan xarakter xislatlari va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar.....	50
Xulosa.....	61
Adabiyotlar ro'yxati.....	63

KIRISH

Jamiyatimizning kelajagi bo'lgan yoshlar chuqur bilimga ega bo'lgan, fikrlash qobiliyati yetarlicha o'sgan, hayotiy muammolarni mustaqil hal qila oladigan kishilar bo'lishi kerak. Kelajak avlod haqida qayg'urishi, sog'lom barkamol naslning tarbiyalab yetishtirishga intilish bizning milliy xususiyatimizdir. Prezidentimiz aytib o'tganidek, "O'zbekistonning kelajagi buyuk davlatdir". Mustaqil O'zbekistonimizning kelajagi yoshlarning qo'lidadir. Shuning uchun ham yoshlarga ta'lim-tarbiya berish, ularni zamon talabiga javob beradiga, yuqori malakali ongli mutaxassislar qilib tayyorlash uchun shart-sharoitlar yaratilmoqda.

Respublikada ta'lim-tarbiya tizimini tubdan o'zgartirish yo'lida olib borilayotgan islohotlarni amalga oshirish va bu borada qabul qilingan hujjatlar mohiyatini keng jamoatchilik tomonidan chuqur anlab yetishga har tomonlama sharoit yaratildi.

Bu yerda prezidentimiz I.A.Karimovning quyidagi fikrini keltirib o'tishni joiz deb topdim. "Tarbiyachi ustoz bo'lishi uchun boshqalarning aql chirog'ini o'stirish, ma'rifat ziyosidan bahramand haqiqiy vatanparvar, huquqiy fuqoro etib yetishishlari uchun, eng avvalo tarbiyachining o'zi anashunday yuksak talablarga munosib bo'lishi kerak".

Bugungi yosh avlod tarbiyaning yetuk insonlarga amaliy jihatdan tarbiya oluvchilarga hamisha o'rnak boladigan murabbiylargagina shu ish olib borish mumkinki, zamonaviy ta'lim-tarbiya ishining asosiy tomonlaridan biri ham ana shundan iboratdir.

Bitiruv malakaviy ishi uchun tanlangan mavzuning dolzarbligi.

Ta'limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllantirishiga olib keladi. O'zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniga ega bo'lamiz. Zotan, barkamol avlod, komil insonni tayyorlash bu jamiyatimiz uchun eng muhim muqaddas vazifadir.

Shu nuqtai-nazardan olib qaraydigan bo'lsak, yoshlarimizni qolaversa, o'quvchilarda har tomonlama yetuk shaxs qilib tarbiyalashimiz uchun avvalo

ularning psixologik xususiyatlarini mukammal bilishimiz darkor. Chunki inson psixologiyasi juda murakkabdir.

Inson bolasining shaxs sifatida shakllanishi, psixik rivojlanishi, temperament va xarakter xususiyatlarini shakllantirish muhim ro'l o'ynaydi. O'quvchilar davri o'zining serqirraligi bilan boshqa davrlardan farqlanadi. Maktab, kollej, litsey o'quvchilarini komil inson bo'lishi uchun ularning chinakam inson bo'lishi ta'lim va tarbiyaning eng muhim faoliyatidir.

Tadqiqot ishimizdan ko'zda tutilgan maqsad:

O'quvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini hozirgi davr psixologik qonuniyatlari asosida yoritilishini oldik. Biz bu borada istiqlol mafkurasiga asoslangan yangi manbalardan foydalandik. Yuqoridagi maqsad asosida malakaviy bitiruv ishimizning asosiy vazifasini aniqladik. Bunga ko'ra o'quvchilarning temperament va xarakterini chiniqtirishini o'ziga xos psixologik sifatlarini aniqladik.

O'quvchilarga xos psixologik sifatlarini, xarakterini bolalar psixologik sifatlaridan farqini aniqladik.

O'quvchilarga xos temperament tiplarini va xarakter sifatlariga xos bo'lgan psixologik sifatlarining manbalari haqida fikr yuritdik.

Mavjud manbalardan ijobiy foydalangan holda o'quvchilar psixologiyasining o'ziga xos xususiyatlarini mukammal bilishning ta'lim-tarbiyadagi ahamiyatiga doir xulosalarini aniqladik.

Bu xulosalarni ta'lim va tarbiya jarayonida qo'llash, albatta o'zining ilmiy va amaliy samarasini beradi.

Bitiruv malakaviy ishimizning obykti sifatida maktab o'quvchilarining yangi va qizlarda o'ziga xos xarakter xislatlarini ularga xos sifatlarining manbalari haqida fikr yuritdik. Bunda istiqlol mafkurasi asosida yaratilgan manbalardagi asosiy mazmunga suvandik.

Bitiruv malakaviy ishimizning predmeti deb o'quvchilarning temperamenti (mazmun) xarakterini psixologik sifatlarini ta'minlovchi shart-sharoitlarini tadqiq etish tashkil etadi.

Bitiruv malakaviy ishimizning yangiligi shundaki biz o'quvchilarga xos bo'lgan xarakterlarni psixologik sifatlarga mustaqillik mafkurasi nuqtai nazardan yondoshdik. Shu asosda ularga ta'lim va tarbiya berishning zamonaviy usullarini ilgari surdik, hamda bu borada o'zimizning tavsiyalarimizni ishlab chiqdik.

Bizning tanlangan malakaviy bitiruv ishining mavzusi "O'quvchilarda temperament (mezon) va xarakterning shakllanishi"ga oid aniqlagan xulosalarimiz yoshlar tarbiyasi bilan shug'illanadigan muassasalarda qo'llaniladi va ular albatta ijobiy natijalar beradi. Xuddi ana shu g'oyalar bitiruv ishimizning amaliy ahamiyatini ta'minlaydi.

Tanlangan mavzu bo'yicha bitiruv ishimiz tuzilishi quyidagi tarkibga ega.

Kirish, II-bob, 4-§ va xulosa qismdan va foydalanilgan adabiyotlardan iborat.

O'quvchilar temperament tillarini, xarakterini biologik o'zgartirishlarini hisobga olsa;

O'quvchilar ijtimoiy jihatdan sog'lom iqlimni yoritib bersa;

O'quvchilar xarakter sharoitlarini, undagi o'zgarishlarni rejalashtirib borsa yana ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

I BOB. O'QUVCHILARNING INDIVIDUAL XUSUSIYATLARINING TA'LIM TARBIYADAGI ROLI.

1.1. TEMPERAMENT VA XARAKTER HAQIDA TUSHUNCHA

Tashqi olam haqidagi taassurotlar, o'tmish esdaliklari kelajak haqidagi xayollar, istak va tilaklar, fikr hamda hissiyotlar to'xtovsiz ravishda bir-birini almashtirib turadi. Ruhiy hayot oqimining ana shunday o'tib turishi turli odamlarda turlicha bo'ladi. Bir hil odamlar tevarak atrofimizdagi hayot faktlari va hodisalariga shoshmasdan, iyinchilik bilan javob byeradilar. Ular sust va byefarq bo'ladilar temperamentning xususiyati psixikaning individual xususiyatlaridan bo'lib, inson psixik faoliyatining o'tishini, ya'ni uning dinamikasini byelgilab byeradi.

Biroq psixik faoliyat dinamikasini faqat temperamentiga bog'liq emas. Psixik faoliyat dinamikasi, shuning bilan birga, motivlarga va psixik xolatlarga ham bog'liqdir. Masalan, har qanday odam, uning tempyermiyentdan kat'i nazar, o'z ishiga qiziqadigan bo'lsa, chaqqonroq, tezroq ishlaydi, o'z ishiga qiziqmasa, syekinrok, sustrok ishlaydi. Har qanday odamning yaqin kishilaridan birining ulimi uning ruhjiy va jismoniy kuchlarini bo'shatib yuboradi. Temperamentga taluqli individual dinamik xususiyatlardan farq qilish uchun kushimcha byelgilarni bilish zarurdir. Bu kushimcha belgilar quyidagilardir.

1. Temperamentning ayni bir hil xususiyatlari, motiv va psixik xolatlardan farq qila o'laroq, xuddi bir odamning o'zida faoliyatning har xil turlarida va har turli maqsadlarida, masalan, mexnatda, o'yinda sportda, turli darslarda va shu kabilarda namoyon bo'ladi.

2. Temperament xususiyatlari odam hayotining butun davomida yoki bir qismida barqaror va o'zgarmasdir.

3. Mazkur odamdagi temperamentning turli xususiyatlari bir-biri bilan tasodifiy birlashgan bo'lmay, balki bir-biri bilan qonuniy boglangan bo'lib, xususiyatlar temperament tiplarini haraktyerlovchi ma'lum strukturani xosil qiladi.

Shunday qilib, temperamentning xususiyatlari dyeganda, bir inson psixikasini belgilovchi psixikaning barqaror individual xususiyatlarini tushunamiz. Bu xususiyatlar turli mazmundagi faoliyatlarda, motivlarda va maqsadlarda nisbatan o'zgarmaydi hamda temperament tipini harakterlovchi strukturani hosil qiladi.

I.P.Pavlov hayvonlarning oliy nerv faoliyatlarini urganib, itlarning shartli ryeflyekslarining xosil bo'lishi va davom etishi harakteri jixatidan ham odamlardan farq qilishi bilan birga, temperament jixatidan ham farq qilishini ochgan: I.P.Pavlov temperment ham shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlarida bo'lgani kabi sabablar bilan bog'liqdir, degan xulosaga kelgan.

I.P.Pavlov ta'limoti bo'yicha, shartli reflekslar xosil bo'lishining indiviual xususiyatlarining sababi nerv sistemasining xususiyatlaridandir. I.P.Pavlov ana shunday asosiy xususiyatlaridan uchtasini ajratgan edi.

- a) ko'zgolish jarayoni va tormozlanish jarayonining kuchi;
- b) ko'zgolish kuchi bilan tormozlanish kuchi urtasidagi muozanatlik darajasi yoki, boshqacha qilib aytganda, nerv sistemasining muozanatlashganligi;
- v) ko'zgalishning tormozlanish bilan almashinish tyezligi va aksincha, yoki boshqacha qilib aytganda, nerv jarayonlarining harakatchanligi.

I.P.Pavlovning aniqlab ko'rsatishicha, har bir hayvoning temperamenti ana shu xususiyatlarning qandaydir aloxida bittasiga bog'liq bo'lmay, balki ularning kushilib kyelishiga bog'liqdir. Ayni bir vaqtning o'zida ham shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari va temperament bog'liq bo'lgan nerv sistemasi xususiyatlarining ana shunday kushilib kyelishini I.P.Pavlov nerv sistemasining tipii dyeb atagan. I.P.Pavlov nerv sityemasini turtta asosiy tipga:

- 1)Kuchli, muozanatli, epchil;
- 2) Kuchli muozanatsiz, epchil;
- 3)Kuchli, muozanatli, sust;
- 4) Kuchsiz tipga ajaratadi.

Temperament tiplarining kelib chiqishida, har xolda , irsiyat asosiy rolni o'ynasa kerak. Agar irsiy fiziologik xususiyatlari bir hil bo'lgan bir hil tuxumdan

paydo bo'lgan (gomozigot) egizalarning temperament xususiyatlarini irsiy fiziologik xususiyatlari unchalik bir hil bo'lmagan ikkita tuxumdan paydo bo'lgan (gyetyerozigoti) egizalarning temperament xususiyatlari bilan solishtirsak, bu narsa juda yaqqol tasdiqlanadi. Geterozigot egizalarga qaraganda gomozigot egizalar temperamentlari xususiyatlarining uxshashlik darajasi shunchalik ortiqki, temperamentning irsiyat yo'li bilan berilish imkoniyatini 85 %ga tengdir. Turli oilalar tarbiyasiga olingan gomozigot egizalar temperamentlari taqqoslab kurilganda ham xuddi shuning o'zi tasdiklanadi.

Temperamentning kolgan xususiyatlarining xayot sharoit va tarbiyaga bog'liq ravishda o'zgarishi umuman temperamenttipining irsiyat yo'li bilan chiqib kyelishiga karshilik kilmaydi.

Ma'lum temperament tipining asosiy xususiyatlari birdaniga hammasi namoyon bo'lmaydi, balki yoshga karb syekin-atsa nerv sistemasining voyaga yetishi bilan bog'liq xolda namoyon bo'ladi. Bu jarayonni biz temperamentning voyaga yetishi dyeb ataymiz.

Temperament tiplarining harakteriskasiga baxo byeradigan bo'lsak, unda biz ularning har birida yaxshi va yomon xususiyatlar borligini ko'ramiz. Masalan sangvinik o'zining emotsionalligi va ishchanligi bilan ajralib turadi, lyekin uning mayllari, shuning bilan birga, diqqatning tuplanishi byeqarordir. Myelonxolik tyez tolikadi va o'ziga ishonmaydi, tashvishsiz, lyekin u nozik sezuvchi, extiyotkor va xushyor odamdir. Shunday qilib yaxshi va yomon temperament bo'lmaydi.

Hozirgi zamon texnikasida myelonxolik uchun kiruvchi samolyot uchuvchisi bo'lish nixoyatda kiyin yoki bunday kishilarga tusatdan paydo bo'ladigan avariya xavfi o'z vaktida ryeaktsiya qilishi lozim bo'lgan murakkab enyergosistyemalarda ishlash ogirlik qiladi. Odamning psixik xususiyatlariga nisbatan faoliyatni shunda yyo'l bilan tanlashni profyessional tanlash dyeb ataladi. Myelonxolik o'quvchini xatti-harakatlari uchun keskin koyish uning ruxini tushurib yuboradi, o'ziga ishonmasligini Yana ortirib yuboradi va o'z kuchiga shubxa bilan karay boshlaydi. Agar myelonxolik o'quvchiga nisbatan

kattik talabchanlik qilish yoki keskin munosabatda bo'lish odat tusiga kirib qolsa, o'quvchi ezilib, qo'rkib o'sadi. Aksincha, ragbatlantirish va maktash unga xos bo'lgan o'ziga ishonmaslikni yengishga yordam beradi.

Sangvinik boshidan kyechirgan kungilsiz xodisalarni tyez esidan chikarib yuborishi va o'z kuchi hamda qobiliyatlariga ortiqcha baxo berishga moyildir, salbiy baxoga nisbatan kattiklik va talabchanlik unga ijobiy ta'sir kursatishi mumkin. Temperament xususiyatini e'tiborga olgan xolda xuddi shunday individual munosabatda bo'lish mexnatni tashkil qilishda, sportchilarning mashklarida va faolyatining boshka turlarida ham bo'lishi mumkin va zururdir.

Temperament xususiyatlarining faoliyat talablariga moslashuvining uchunchi yo'li ham bor bo'lib, bu temperamentning salbiy tarzda namoyon bo'lishini motivlar bilan yengishdan iboratdir. Yuqorida aytib utilgandyek, faoliyatning dinamik xususiyatlari faqat temperamentga emas, balki motivlarga ham bog'liqdir. Shuning uchun mazkur odamdagi eng faol motivlardan foydalanib, biz unda temperamentiga xos bo'lgan xususiyatlarga qarama-qarshi xatti-harakat dinamikasining xususiyatlarini yuzaga keltiramiz. Masalan o'quvchilarda yuksakaktivlikni uyg'otadigan juda qiziqarli darsda xoleriklarning vazminlik darajasi xuddi sangviniklarnikidek bo'ladi.

Tashki olamning aks ettirish barcha jonli mavjudotlarga xos xislat bulsada, xar bir individning unga munosabati doimo turlicha buladi. Shuning uchun ham psixik xodisalarni turlarga klassifikasiya kilganda asosan uch gurux aloxida dikkat markazida turadi.

- psixik xolatlar;
- psixik jarayonlar;
- psixik xususiyatlar. Psixik xususiyatlar asosan aloxida aloxida olingan subyeckt xususiyatlari deb karash psixologiyada kabul kilingan bulib, bu individning tashki olamga va uz ichki dunyosiga bulgan munosabatlari, ta'sirlanish kuchi, darajasi, davomiyligi va boshkalar asos kilib olinadi.

Psixik jarayonlar namoyon bulishi, odamlarning tashki kiyofalari bir hilligi, uxshashligi xollari psixologiya tarixida juda ko'p kuzatilgan bulsada, shaxsning

individual xususiyatlari aynan bir hilligi xodisasi tarixda xech uchratilgan emas. Masalan, tashki kiyofalari jixatidan xatto ota–onasi ham ajratib olishga kiynaladigan egizaklar ham ichki dunyosi, ta'sirlanishi, javob reaksiyalarining xar hilligi bilan yer bilan osmoncha fark kiladi.

Shaxsning individual xususiyatlari deganda shaxsning kuyidagi bir biridan fark kilishiga imkon beradigan kuyidagi xususiyatlari tushuniladi: temperament, xarakter, qobiliyat.

Psixikaning individual jixatdan uziga xos, tabiiy jixatdan shartlashilgan dinamik kurinishlari majmui kishining tempramenti deb ataladi.

Temperament lotincha temperamentum – narsalarning tegishli nisbati degan suzdan olingan. Temprament haqida dastlab eramizdan oldingi beshinchi asrda yashagan vrach Gippokrat, eramizdan oldingi ikkinchi asrda yashagan Galen, uninchi asrda yashagan ibn Sino va boshkalar uz karashlarini bildirganlar. Galen birinchi bulib temperamentning kengaytirilgan tasnifini berib, uning 13 turini sanab utgan. Keyinrok vatandoshimiz Ibn Sino temperamentni mizoj deb atab, uning issik va sovuk turini, bu odamning rangi, koni mikdori, kuyuk yoki suyuqlikiga boglikligini aytgan. Xozirgi kunda temperament oliy nerv tizimi va uning hillari bilan boglikligi asos kilib olinib, 4 tipi borligi kabul kilingan. Bu temperamentning antik davr klassifikasiyasiga nomi bilan uxshash bulishi kabul kilingan. Sangvinik – kon suzi bilan boglik bulib, serxarakat, kuchli ta'sirlanish, muvozanatsiz bulish nazarda tutiladi.

Xolerik–sarik ut organizmda ustun mikdorda bulishi asos kilib olinib, ta'surotni tez kabul kilib olish, kuchli kuzgolish, terisiga sigmaydigan shoshkalok odam xususiyati xisoblanadi.

Flegmatik – organizmda shilimshik modda flegma mikdori ko'pligi bilan ifodalanadi. Bu tipdagi odam ta'surotni bir muncha sekin kabul kiladi, ishga shoshilmay kirishadi, lekin ishni puxta, oxiriga yetkazib bajarishga layokatli tip.

Melanxolik–kora ut mikdori bilan boglik deb, xisoblanadi. Bu tipdagi odam «ogir karvon», «tepsa tebranmas», atrofida sodir bulayotgan xodisalarga va odamlarga lokayd, «dunyoni suv bossa, tupigiga chikmaydigan» tip. Antik davr

psixologiyasidagi bu turlar keyin yana ko'p marta tadbik kilinib, yana shu turt tip nomi saklanib kolgan.

Rus olimi P. F. Lesgaft temperament xossalarini organizmdagi kon va limfa mikdorini nazarda tutib belgilagan. Bu fikrga asosan organizmning kuzgoluvchanligi individual xarakteristikasi va turli hil omillarga javob reaksiyalarining davomiyligi kon aylanish tezligiga va kuchiga boglik deb karaladi. Amerikalik olim U. Sheldon asrimizning 40–yillarida individual psixologik xususiyatlar gormonal sistema bilan boshkariladigan tana xususiyatlarini (organizmning xar hil tukimalari nisbati) tugridan tugri boglik deb xisoblaydi.

Xozirgi zamon fani tempramentga doir individual farklarning sabablarini aynan miyaning, uning kobigi va kobig osti funksional xususiyatlarida, oliy nerv faoliyati xususiyatlarida deb biladi.

Temperamentning 4 tipi bor:

Xolerik – «jangovar, jushkin, oson va tez ta'sirlanadigan tip». (I. P. Pavlov). Chakkon, tez xarakat kiladi, kattik va tez gapiradi, uzini tutib turishi kiyin, bazan xato javob kaytaradi.

Sangvinik – xarakatchan, muvozanatli tip. Yangi shart sharoitga tez moslashadi, tez ishga kirishib tez soviydi, uz urnini, rolini tez almashtiradi, begaraz, kek saklamaydigan tip. («Bir kop yong'oq»).

Flegmatik – xissiyotlari sekin paydo buladi, ammo barkaror va davomli buladi. U vazmin va yuvosh, uning jaxlini chikarish kiyin, lekin jaxli chiksa tuxtatish ham kiyin, kasoskor, ginachi.

Melanxolik – reaksiyalari ko'pincha kuzgovchining kuchiga tugri kelmaydi, lokayd, lanj, uzini tez yukotib kuyadi, biror ishda tashabbuskorlik kursatmaydi. Xissiyotlari juda sekin paydo buladi.

Qobiliyat va uning hillari. Qobiliyatlar kishining shunday psixologik xususiyatlaridirki, bilim, kunikma, malakalar orttirish shu xususiyatlarga boglik buladi. Shu xususiyatlar mazkur bilim, kunikma va malakalarga taalukli buladi. Malakalar, kunikma va bilimlarga nisbatan qobiliyatlari qandaydir imkoniyat sifatida namoyon buladi.

Qobiliyatlar fakat faoliyatda, shunda ham amalga oshirilishi mumkin bulmagan faoliyatidagina namoyon buladi. (Rasm solish qobiliyati bor yukligini shu faoliyatda aniklanadi). Masalan, Albert Eynshteyn (1879–1955, nemis fizigi) urta maktabda uncha yaxshi ukimagan ukuvchi edi, uning kelajakdagi genialligidan, aftidan xech narsa dalolat bermas edi.

Qobiliyatlar bilim, malaka va kunikmalarning uzida kurinmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon buldi.

Qobiliyatlar shaxsning mazkur faoliyatini muvaffakiyatli amalga oshirish sharti xisoblangan va buning uchun zarur bilim, kunikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chikadigan farqlarda namoyon buladigan individual psixologik xususiyatdir. Shunday kilib, qobiliyat odamlarni sifat jixatidan bir biridan farklaydigan individual psixologik xususiyatdir.

Qobiliyatlarni sifat xususiyati deb karab chikadigan bulsak, u odamning murakkab psixologik xossalari sifatida namoyon buladi, va maksadga yetish uchun juda zarur bir necha yullarni egallaganligini bildiradi. Kishida u yoki bu faoliyatga qobiliyat bulib, boshka biriga bulmasligi mumkin, lekin uning urnini tuldirish, (kompensasiya) imkoniyati borligidan foydalanib uni paydo kilish mumkin. (Masalan, kar-sokov, kur–olima O. I. Skoroxodova faoliyati).

Qobiliyatlarning sifat jixatidan xarakteristikasi insonga mexnat faoliyatining kaysi soxasida (konstruktorlik, pedagogik, iktisodchilik, sport va boshkalar) osonlik bilan uzini topa oladi, katta yutuklarga va muvaffkiyatlarga erishadi deyishga imkon beradi. Qobiliyatlarning sifat xarakteristikasi ularga mikdoriy xarakteristikasiga uzviy boglik.

Psixologiyada qobiliyatlarni mikdor jixatdan ulchash muammosi katta tarixga ega. XIX asr oxiri XX asr boshlarida qator burjua olimlari (Kettel, Termen, Spirmen va boshkalar) ommaviy ixtisoslar uchun kasb tanlashni amalga oshirish zarurati bilan boglik bulgan talablar ta'siri ostida ta'lim olayotganlarning qobiliyat darajasini aniklashni taklif kildilar. Lekin bunday karashlar xukmron doiralar manfaatiga, ularning «qobiliyatli ekanliklarini» ta'kidlashga xizmat kildi. Qobiliyatlarni ulchash usuli sifatida akliy iste'dod testlaridan foydalanildi. Ular

yordamida qator mamlakatlarda (AKSh, Buyuk Britaniya va xokazo) qobiliyatlarni aniklash va maktablarda ukuvchilarni saralash, armiyada ofiserlik, sanoatda raxbarlik lavzoimini egallash va boshkalarda amalga oshiriladi.

Akliy iste'dod testlari mazmun jixatidan qator savollar va masalalardan tashkil topgandir. Ularni yechish muvaffakiyati (sarflangan vakti xisobga olib) ball yoki ochkolar yigindisi bilan xisoblanadi. Masalan, 11 yoshli bolaning akliy kobilyatlarini aniklash uchun ingliz maktablarida kullanilgan test: «Petr Jeymsga karaganda balandrok, Eduard Petrdan pastrok, hammadan kura kim baland?»

A)	V)
Petr	Eduard
B)	G)
Jeyms	Aytolmayman.

Testlar bundan boshkacharok, ya'ni ortikcha suzni uchiring, uxshash bulgani kolsin va xokazo. Bundan tashkari labirint, boshkotirma – krossvord shaklida ham bulishi mumkin. Test natijasiga karab «akl yoshi» aniklanadi keyin iste'dod koeffisenti *iq* aniklanadi.

Misol uchun, 11 yarim yashar bola 120 ochko tupladi, bu uning akli yoshi. Uning akliy iste'dod koeffisenti

$$iq = \text{akl yoshi} \times 100 / \text{bolaning xakikiy yoshi} = (11,5 \times 100) / 10,5 = \neq 109,5$$

$$\text{akl yoshi } 11,5, \text{ asli } 14 \text{ yoshli bolaning } iq; \quad iq = (11,5 \times 100) / 14 = \neq 82,1$$

Ilmiy psixologik taxlil shuni kursatadiki, akliy iste'dodning bu koeffisient funksiya xisoblanadi. Xakikatda esa, yukorida tasvirlangan usullar yigindisi kishining intellektual qobiliyatlarini aniklaydigina emas, balki yukorida ta'kidlab utilganidek, unda u yoki bu ma'lumotlarning, kunikma va malakalarning mavjudligi bilan qobiliyatlarni aralashtirib yubormaslik kerak. Qobiliyatlarning moxiyatini tashkil etadigan bilimlar malakalarni egallash dinamikasi bunda aniklanmay kolaveradi.

Qobiliyatlar kishining konkret faoliyatidan tashkarida mavjud bulmaydi, balki ularning tarkib topishi ta'lim va tarbiya jarayonida sodir buladi. Demak,

qobiliyatlarni aniklashning eng ishonchli yuli – bu ta’lim jarayonida bolalarning yutuklarini dinamikasini aniklashdan iboratdir. Bolaning qanday kilib kattalar yordami bilan bilim va kunikmalarni egallashlariga, bunday yordamni qanday kilib xar hil kabul kilishlariga karab qobiliyatlarning kattaligi, kuchi va zaifligi haqida asoslangan xulosalar chikarishi mumkin. Bunday tashkari qobiliyatlarni aniklashda shaxsni urganishning boshka istyedodlaridan ham foydalanish mumkin.

Qobiliyat strukturasi konkret faoliyat turi bilan belgilanadi. Bir faoliyatga bir necha qobiliyat kirishi mumkin. Masalan, pedagogik faoliyatga pedagog odobi, kuzatuvchanlik, bolani sevish, talabchanlik va xokazolar kiradi. Shulardan biri yetakchi, kolganlari yordamchi fazilatlar bulishi mumkin. Kishi qobiliyati uning yordamchi, kushimcha fazilatlariga boglik yoki shunday deb karalishi mumkin. Masalan, bir odam uz ishini puxta, mazmunli uddalaydi, lekin artistlik, notiklik, san’atini yaxshi egallamagani (ya’ni, yordamchi fazilatga ega emasligi) uchun uzini kursata olmaydi, ikkinchi bir odam ishni shunchaki uddalasa ham uni kuz–kuz kila oladi, uzini iste’dod egasi kilib kursata oladi. Qobiliyatlar strukturasi shu singari tomonlarini umumiy va maxsus sifatlarini farklay olish kerak.

Odamlarni qobiliyatiga karab tiplarga ajratish muammosi juda murakkab. Birida maxsus, birida umumiy sifat ustunlik kilishi mumkin. I. P. Pavlov qobiliyatga karab odamlarni 3 tipga buladi: «Fikrlovchi tip», «Badiiy tip», «Urtacha tip». Bunda odamdagi ikki signal tizimi nisbatini xisobga oladi.

Kishi psixik faoliyatida birinchi signallar tizimi signallarining nisbatan ustunligi uning badiiy tipga, signallar signalining nisbatan ustunligi fikrlovchi tipga, signallar vakolatining tengligi odamlarning urta tipga mansubligini belgilaydi.

Badiiy tip uchun bevosita ta’surot, jonli tasavvur, emosiya ta’sirida paydo buladigan obrazlar yorokinligi xosdir.

Fikrlovchi tip uchun mavxumlik, mantikiy tuzilmalar, nazariy muloxazalar ustunligi xosdir.

Qobiliyatlar tarakkiyotining yuksak boskichi iste’dod deb ataladi. Iste’dod bu kishiga qandaydir murakkab mexnat faoliyatini muvaffakiyatli, mustakil va

original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasidir. Iste'dodlarning uygonishi ijtimoiy – shart sharoitlarga boglikdir. Masalan, bozor iktisodiyoti «hammani tijoratchi kilib yubormokda».

Aloxida olingan, yakka qobiliyatni garchi u tarakkiyotning juda yuksak darajasiga erishgan va yorokin ifodalangan bulsa ham iste'dod bilan tenglashtirib bulmaydi. Xotira, aklning epchilligi, kullash kulamining kengligi iste'dodga yul ochadi. Bu singari sifatlarni mashxur odamlar faoliyati misolida kuramiz.

Iste'dod strukturasi oqibat natijada mazkur faoliyat shaxs oldiga ko'yan talablar xarakteri bilan belgilanadi. Bu umumiy va maxsus qobiliyatlar bilan boglik. Bir qator iste'dodli bolalarni urganish natijasida ba'zi bir juda muxim qobiliyatlarni aniklashga erishildi. Bunday qobiliyatlar yigindisi akliy iste'dod tuzilmasini tashkil etadi. Shunday yul bilan ajratganda shaxsni birinchi xususiyati ziyraklik, yignoklik, doimo jiddiy tayyorlikdir. Ikkinchi xususiyat birinchi xususiyat bilan bog'lik – mehnatga tayyorligi, mexnatga moyilligi, mexnatga extiyojdir. Uchinchi xususiyati – intellektual faoliyatga bevosita boglikdir: bu tafakkur xususiyatlari, fikrlash jarayonlarining tezligi, aklining sistemaliligi, taxlil va umumlashtirish imkoniyatlarining ko'pligi, akliy faoliyatning yuksak maxsuldorligidir.

Iste'dod qator darajalariga ega bulib, maxsus iste'dod faoliyat turlari bilan, maxorat – ruyobga chikish tezligi, chakkonligi bilan belgilanadi. Ilxomlanish – faoliyat davomida kul keladigan izchillik tizimiga ega bulish bilan xarakatlanadi va xokazo.

Xarakter deganda shaxsda muhit va tarbiya ta'siri ostida tarkib topgan va uning irodaviy faolligida, tevarak-atrofdagi olamga (boshqa kishilarga, mehnatga, buyumlarga), o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladigan individual xususiyatlarini tushunamiz.

Shaxsning xarakteriga tegishli bo'lgan xususiyatlarni xarakter xislatlari deyiladi. Xarakter – xislatlari – kishida tasodifiy uchraydigan xususiyat bo'lmay, balki kishining hulkidagi doimiy, barqaror xususiyatlar bo'lib, bu xususiyatlar shaxsning o'zigagina xos bo'ladi.

Har bir odam ayrim paytlarda mardlik, salobatlik, rostgo'ylik, sofdillik ko'rsatishi mumkin. Lekin kishining hayoti va faoliyatida ayrim paytlardagina yuz beradigan bunday xususiyatlar hali uning barqaror xarakter xususiyatlari bo'la olmaydi. Biz kishi xarakterini ta'riflamochi bo'lganimizda, bu odam mardlik qildi yoki rostguylik, sofdillik ko'rsatdi demasdan, balki bu odam mard, rostgo'y, sofdil deb gapiramiz. Bu degan so'z, mardlik, to'g'rilik, sofdillik shu odamga xos fazilat, uning xarakter xislati degan so'zdirki, tegishli paytda mardlik, rostguylik, sofdillik ko'rsatishni biz muqarrar ravishda bu odamdan kuta olamiz. Agar biz bir kishining xarakter xususiyatini bilsak, bu odamning tegishli paytda qanday hatti-harakat ko'rsatishni oldindan to'g'ri tahmin qila yoki ayta olamiz.

Kishi xakteri tarkibiga kiradigan ayrim xislatlari ijtimoiy munosabatlarning taraqqiyotiga bog'liq holda, tarixiy ravishda vujudga kelgan va o'zgargan. Sinfy jamiyatda xakterning ham sinfy xislatlari tarkib topgan. Kishilar xakteridagi ayni bir xislatning o'zi turlicha ijtimoiy muhitda turlicha baholanadi: bir ijtimoiy sinf, bir tarixiy davr uchun ijobiy hisoblangan xakter xususiyati ikkinchi bir sinf, ikkinchi bir ijtimoiy davr uchun salbiy bo'lib qoladi.

Ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi bilan u ma'lum bir guruhga yohud sinflarga xos bo'lgan ko'p xakter xislatlari qaytadan tarbiyalanadi yoki yo'qolib ketadi, shu bilan birga yangi xakter xislatlari paydo bo'ladi.

«Bolani faqat u bilan gaplashganda nasihat qilganda yoki unga biror narsa buyurgandagina tarbiyalayman deb o'ylamang» - deydi A. S. Makarenko. «Siz bolani turmushingizning har bir momentida, hattoki o'zingiz uyda yo'qligingizda ham tarbiyalaysiz. Sizning qanday kiyinishingiz, boshqalar bilan va boshqalar haqida qanday gaplashishingiz, xursand bo'lishingiz yoki tashvishlanishingiz, do'st va dushmaningiz bilan qanday muomala qilishingiz kulishingiz gazeta o'qishingiz bular hammasi bola uchun katta ahamiyatga ega. Gapingiz ohangi sal o'zgarsa ham, bola buni darrov payqab oladi yoki sezadi, bola fikringizdagi hamma o'zgarishlarni har hil yo'llar bilan bilib oladi, lekin o'zingiz bundan behabar bo'lasiz. Agar siz uyda qo'pollik yoki maqtanchoqlik qilsangiz yoki ichkilik ichsangiz, undan ham yomoni – onani

haqorat qilsangiz – siz bolangizga nihoyat katta zarar yetkazgan bo'lasiz, ularga yomon tarbiya bergan bo'lasiz».

Bolalar xarakterining tarkib topishida taqlidning roli katta ekanligini hisobga olib, ota-onalar va katta yoshdagi kishilar faqat o'z bolalarigagina e'tibor bilan qarab qolmay, balki o'zlariga ham har doim e'tibor bilan qarashlari lozim o'zlarida ijobiy xarakter xislatlarini har doim tarbiyalab borishlari lozim.

Bolalarda, ayniqsa juda yoshlikdan boshlab, ijobiy, irodaviy va ahloqiy sifatlar tarbiyalab yetkazmoq uchun ota-onalar va tarbiyachilarning o'zlari bunday sifatlarni o'zlarida tarbiyalashlari va ko'rsatishlari lozim. Ota-onalar o'z farzandlarida qanday sifatlarni tarbiyalab yetkazmoqchi bo'lsalar, ular o'zaro birlari va boshqa odamlar bilan munosabatlarida ham xuddi shunday sifatlarni aks ettirishlari lozim.

Har bir odam har qanday boshka odamdan o'zining individual psixologik xususiyati bilan ajralib turadi. Mana shu ma'noda, oddiy tilda mazkur odamga xos bo'lgan harakter xususiyatlari haqida gapiriladi. Harakter so'zi gryekchadan aynan tarjima kilinganda, bosilgan tamga dyegan ma'noni anglatadi. Lyekin psixologiyada «harakter» so'zi birmuncha tor bo'lib, ma'lum ma'noga egadir.

Psixologiyada harakter dyeganda mazkur shaxs uchun tipik xisoblangan faoliyat usullarida namoyon bo'ladigan, tipik sharoitlarida kurinadigan va bu sharoitlarga shaxsning munosabati bilan byelgilanadigan individual psixik xususiyatlar yig'indisi tushuniladi.

Shaxs munosabatlari harakter xislatlarining individual o'ziga xos xususiyatini ikki hil tarzda aniqlaydi. Bir tamondan , harakterning mazkur xususiyati namyon bo'ladigan har bir tipik vaziyat emotsional kyechnimlarning individual o'ziga xos xususiyati shaxs munosabatiga bog'liq.

Boshka tamondan olganda, har bir tipik vaziyatdagi harakat sifatlari va individual o'ziga xos usullari shaxs munosabatlariga bog'liqdir.

Odam harakatlarining sifati va usullari faqat shaxs munosabatlrigagina bog'liq bo'lmay, balki iroda, xissiyot, diqqat, aql xususiyatlariga ham, ya'ni psixik jarayonlarning individual xususiyatlariga ham bog'liqdir. Masalan

mexnatda namoyon bo`ladigan trishkoklik va puxtalik faqat mexnatga ijobiy munosabatda bo`lishga emas, balki diqqatning tuplanishiga, harakatlarning aniqligi va chakkonligiga, irodaviy zur berishga va shu kabilarga bog`liqdir.

Harakter xislatlari odamni ma`lum tarzda harakat qilishga, ba`zan esa sharoitga qarama-qarshi harakat qilishga undar ekanlar, ular xayotning kiyin dakikalarida hammadan ko`ra yaxshirok namoyon bo`ladilar. Harakter xususiyatlarining aktivligi, harakatga undovchi kuch sifatida, iroda kuchiga muxim jixatdan ta`sir qiladi. Harakter xususiyatlari qancha aktiv bo`lsa, bu xususiyatlar ta`siri bilan yuzaga kyeladigan iroda kuchlarini ham odam shunchalik ko`p namoyon qiladi. Aktiv harakter xislatlarisiz kuchli irodaning bo`lishi mumkin emas.

Harakter xususiyatlarining asosi ko`chish myexanizmi odada ma`lum jixatdan hayvonlardagi ko`chish myexanizmidan keskin farq qiladi. Ko`chish myexanizmining xosil bo`lishda ikkinchi signal sistemasini, ya`ni inson xatti-harakatlariga ijtimoiy baxo beri shva boshka tasurotlar tarzida nutq ko`zgovchilari sistemasini hamda bu tasurotlarga odam javob byeradigan nutq ryeaktsiyalari nixoyatda katta rol uynaydi.

Harakterning namoyon bo`lishi bilan nerv sistemasini umumiy tipining namoyon bo`lishini solishtiraigan bo`lsak, harakter xususiyatlarining paydo bo`lishida boshqacha fiziologik sharoit borligini ko`ramiz.

Psixologlarning qator tadqiqotlarida odamlarning harakat usullari nerv sityemasi umumiy tipining zid xususiyatlari bilan aynan bir tipik vaziyatda va sharoitga bir hil ijobiy munosabatda bo`lish bilan solishtirib kurilgan bu yerda shun narsa aniqlanganki, nerv sistemasini umumiy tipining zid xususiyatlariga psixologik jixatdan zid bo`lgan harakat usullari mos kyeladi. Chunonchi, sust nerv sistemasiga ega bo`lgan o`quvchilar, yuqorida kursatib utilgandye, sinfdagi urtoklariga va sinf kollyektiviga ijobiy munosabatda bo`lish bilan birga yaxshi tanigan urtoklarining tor doirasi bilan aloqa qilishga moyil bo`ladilar ular o`z tashabbuslari bilan o`zlari haqida kamdan-kam biror narsa aytadilar, ular juda qiyinchilik bilan yangi tanish ortiradilar, ammo ular eski urtoklari bilan o`zok

vaktga ajralayotgan bo'lsalar, ular bilan munosabatlarini o'zishlari kiyin bo'ladi. Aksincha harakatchan nerv jarayonlariga ega bo'lgan o'quvchilar odamlar bilan bo'ladigan munosabatlarida qarama-qarshi xususiyatlarni namoyon qiladilar. Odamlar bilan bo'ladigan munosabatlardagi bu individual xususiyatlar harakter xususiyatlari xisoblanadi.

Nerv sistemasining umumiy tipii ayni bir vaktning o'zida temperamentining fiziologik asosi ham xisoblanar ekan, bunday xolda temperament bilan harakter urtasidagi mustahkam aloqa kelib chiqadi. Temperament tipi harakterning individual o'ziga xos xususiyatlarining paydo bo'lishidagi muxim psixologik sharoitlardan biridir.

Harakterning ayrim xususiyatlari bir-biriga bog'liq, bir-biriga tobye yaxlit organizmni xosil qiladi. Mana shunday yaxlit organizm harakter strukturasi dyeb ataladi. Shuning uchun biz harakterning bir yoki bir necha xususiyatlarini bilar ekanmiz, harakterning bizga noma'lum bo'lgan boshqa xislatlarini ham aytib bera olamiz. Masalan odamning taabbur va shuxratparatsligini bilsa, uning odamlarga nisbatan ko'ra ko'ngilli ekanligi haqida taxmin qila olamiz. Agar odam kamtarin bo'lsa, uni ko'ngilchan deb taxmin qila olamiz.

Psixik xususiyatlarning o'zaro boglangan sistemasini simptomokomplyekslar yoki faktorlar deb atadilar. Bu simptomokomplyekslarni analiz qilish orkali harakter strukturasi nima bilan belgilanishini aniqlab olamiz. Masalan, shaxslararo munosabatlarda namoyon bo'ladigan harakter xususiyatlarining bir-biriga qarma-qarshi sistemasini ajratilishi mumkin (shartli ravishda buni «shaxs-atrofidagi odamlar» sistemasi dyeb ataymiz).

Agar nixoyatda zid qarama-qarshi simptomokomplyekslar nazarda tutilsa, unda ayrim odamlarda bu sistyema o'ziga ishonish, o'zidan magrurlanish, o'zbilarmonlik, maktonchoklik, urishkoklik, uch olishlik, kyekkayish, pismiklik, jamoatchilik tamonidan makullangan narsalarni syezmaslik, ko'pchilik tamonidan kabo'l bkilingan xatti-harakat koidalarini pisand kilmasliklarning kushilshida namoyon bo'ladi. Bunday odamlar o'zlariga ishonmaydilar, kamtarinligi,

kungilchanligi, iltifotligi, sabrliligi, har narsa yuzasidan o`zini ayblashga moyilligi, yumshokligi, uyatchanligi, dilkashligi, to`g`riligi bilan ajralib turadilar. Xuddi shuningdek, bo`larga karma-karshi xususiyatlar guruxi-dilkashlik, samimiylig, ko`pchilik tamonidan kabo`l kilingan xatti-harkat koidalariga buysunish odamlarga nisbatan qarama-qarshi munosabatni ifodalaydi.

Shaxsning turli munosabatlari bilan byelgilangan harakter xususiyatlarining turtta sistemasi farqlanadi.

1. Kolyektivga va ayrim odamlarga bo`lgan munosabatlarni ifodalovchi xususiyatlar, (yaxshilik, myexribonlik, talabchanlik, takabburlik vash u kabilar).

2. Mexnatga bo`lgan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar (Mexnatsyevarlik, yalkovlik, vijdonlik, mexnatga ma'suliyat yoki ma'suliyatsizlik bilan munosabatda bo`lish vash u kabilar).

3. Narsalarga bo`lgan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar ( ozodalik yoki ifloslik, narsalar bilan ayab yoki ayamasdan munosabatda bo`lish vash u kabilar).

4. Odamning o`z-o`ziga bo`lgan munosabatlarini ifodalovchi xususiyatlar (izzat-naflilik, magrurlik, shuxratparatslik, magrurlik, o`zini katta olish, dimogdorlik, kamtarinlik vash u kabilar).

Harakterning mana shu muxim gurux xususiyatlaridan tashkari, kamrok ahamiyatga ega bo`lgan boshka juda ko`p xususiyatlari ham bor.

Shaxsning birgina munosabatiga emas, balki bir necha turli munosabatlariga bog`liq bo`lgan harakter xususiyatlari ham bir-biri bilan o`zaro bog`liqdir.

Masalan, ayrim odamlarda o`ziga ishonish, o`zibilarmonlik, o`ziga bino kuyish, maktanchoklik, boshka odamlarda bo`lsa, aksincha, o`ziga ishonmaslik, har narsadan o`zini ayblashga moyillik, qo`rqoqlik xususiyatlarini ko`ramiz.

Dyemak, shaxs va tevarak atrofdagi odamlar dyeb nom olgan xususiyatlar sistemasi odamlarga va kollyektivga hamda kishining o`z-o`ziga bo`lgan munosabatlariga bog`liq xususiyatlarni birlashtiradi. Buni shuning bilan tushuntirish mumkinki, vokyelikning turli tamonlariga bo`lgan odaning munosabatlari inson shaxsida ham har biri o`z-o`zicha, bir-biriga boglanmagan

xolda mavjud emas, har turli munosabatlar ham o'zaro boglanadi va xatto o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar ham ko'p jixatdan odamlarga va kolyektivga bo'lgan munosabatlar bilan bog'liqdir. Kollyektiv oldida o'z mexnat burchini anglash, masalan, mexnatga xalollik, jamiyat foydalanadigan narsalarga nisbatan extiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish ham mexnat klyektiviga bo'lgan yaqinlikka bog'liqdir.

Shaxs munosabatlarining o'zaro bog'liqligi ham shaxs haraktyeri strukturasining ayrim xususiyatlariga bog'liqdir.

Birinchidan, ana shu o'zaro bog'liqlik tufayli shaxsning faqatgina qandaydir bir yolgiz munosabatiga bog'liq bo'lgan haraktyer xususiyati topilmasa kerak. To'g'rirog'i, biz shaxsning ma'lum munosabatlariga bog'liq bo'lgan ayrim xususiyatlar guruxi haqida gapirishimiz lozim.

Ikkinchidan shaxs munosabatlarining o'zaro aloqasi tufayli aynan bir hil munosabtg'a bog'liq bo'lmay, balki ko'p yoki oz darajada turli munosabatlarga bog'liq bo'lgan haraktyerning hamma xususiyatlari o'zaro bog'liqdirlar. Odamning haraktyeri nisbatan bir butun, yaxlitdir..

Uchunchidan , shaxs munosabatlarining o'zaro aloqasida markaziy, asosiy va ularga tobye bo'lgan xosila munosabatlar bordir.

Shaxsning markaziy asosiy munosabatlari ijtimoiy munosabatlar hamma vakt tipikdir. Masalan, shaxsning markaziy, asosiy munosabatlari odamlarga va kollyektivga bo'lgan munosabatlardan iboratdir. Madomiki, haraktyer xususiyatlarining o'zaro aloqasi shaxs munosabatlarining o'zaro aloqasi bilan aniqlanar ekan, u xolda har bir aloxida haraktyer xususiyatining individual o'ziga xosligi va qaytarilmasligiga karamay, haraktyer strukturasining asosida hamisha shaxsning tipik asosiy munosabatlari yotadi.

Haraktyerning o'zgarishidagi bu farqlar odamning janjalli vaziyatdan chiqish uchun qanday yo'l toipshiga bog'liq, u qanday ish harakat qilishga qaror qiladi.

Xarakter va uning hillari. Xarakter – zarb kilish, belgi, tamga ma'nolarini anglatadi. Shaxsning individualligi psixik jarayonning utish xususiyatlarida (yaxshi

xotira, xayol, zexni utkirlik va x.k.) va temperament xususiyatlarida namoyon buladi. Xarakter – shaxsning va muomalada tarkib topadigan va namoyon buladigan barkaror individual xususiyatlar bulib, individ uchun tipik xulk–atvor usullarini yuzaga keltiradi.

Kishining xarakterini tashkil etuvchi individual xususiyatlar birinchi navbatda irodaga – (dadillik, qo’rqqoqlik) va xissiyotga (xushchakchaklik, kovogi soliklik, tushkunlik va x.k.) tallukli buladi.

Xarakterning shakllanishi shaxsning rivojlanish darajasiga kura turli hildagi sharoitlar bilan kushilgan xolda (oilada, dustlar davrasida, mexnat va ukuv jamoasida, asosial uyushmada va x.k.) yuz beradi. Uning uchun referent bulgan guruxda shaxsning individuallashuvi shakllanadi. Kishining xarakterini bila turib, uning u yoki bu xolatlarda uzini qanday tutishini, kishi xulk atvorini qanday izga solishini oldindan bilish mumkin. Jumladan, ukuvchilarga jamoat topshiriklarini taksimlayotib, ularning nafakat bilimlari va malakalarini balki xarakterini ham xisobga olish lozim.

Xarakter strukturasi. Inson shaxsining xakteri hamisha ko’p kirralidir. Unda aloxida xususiyatlar yoki tomonlari ajralib kursatilishi mumkin, lekin ular bir birlaridan ajratilgan, aloxida xolda mavjud bulmaydi, balki, ma’lum darajada xarakterning barkaror tuzilishini tashkil etgan xolda uzaro boglik buladi.

Xarakterning strukturaliligi uning ayrim xususiyatlari urtasidagi konuniy boglanishda namoyon buladi. Agar kishi kurkok bulsa, u tashabbuskorlik, kat’iylik, mustakillik, fidoiylik va oliy ximmatlik singari fazilatlarga ega bulmaydi, deb aytish uchun asoslar bor. Yoki bularning aksi bulgan fazilat soxiblari va ularning xarakterini ham shunday taxmin kilish mumkin Xarakter xususiyatlar orasida ayrimlari asosiy, yetakchi bulib, uning namoyon bulishi butun kompleksni tashkil etadi. Bundan tashkari ikkinchi darajali xususiyatlar ham bor, bular ham xakterga ma’lum ta’sir etadi. Xarakter xususiyatlari – e’tikod, xayotga karash va shaxs yunalishi bilan bir emas. Xarakter tarkib topishida tevarak atrof muxitga, uziga, boshkalarga munosabatda bulishi katta ahamiyatga ega.

Kishining xarakteri, birinchidan, u boshka odamlarga qanday munosabat bildirayotganida namoyon buladi.

Ikkinchidan, kishining uziga munosabatida – obrutalablik va uz kadrini xis kilish yoki kamtarlik.

Uchinchidan – xarakter kishining ishga munosabatida namoyon buladi (vijdonlilik, ma'suliyat, ishchanlik, jiddiylik).

Turtinchidan – xarakter kishining narsalarga munosabatida namoyon buladi. (Narsalariga, kiyimiga va xokazo).

Xarakter xislatlari ichida eng ustun kuzga tashlanadigan xususiyatlar majmui xarakter aksentuasiyasi deyiladi. (Surbetlik, molparastlik, vijdonsizlik va saxiylik, dilkashlik va x.k.).

Xarakter aksentuasiyasiga karab odamlarni kuyidagicha farklash mumkin: introvert tip – odamovi, ichimdagini top, boshkalar bilan til topishga kiynalish, ekstrovert tip – xis xayajonga berilganlik, ko'p gapirish, maktanchoklik, ko'p narsaga bekaror qiziqish va xokazo. Boshkarib bulmaydigan tip–oralik, tip, gayritabiiy, sun'iy kiliklar, e'tirozlarga murosasizlik, ba'zan urinsiz shubxalanish bilan karash. Uz salbiy kiliklarini bila turib davom ettirish – xudbinlikninng oliy shakli.

Xarakter shakllanishining psixofiziologik mexanizmi temperament, qobiliyatnikiga uxshash bulsada, uz–uzini anglash, uz–uzini tarbiyalashga intilish asosiy yul xisoblanadi.

Shunday kilib, xarakter – shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimiga, hamkorlikdagi faoliyatiga va boshka odamlar bilan muomalasiga jalb etiladigan hamda shu bilan uz individualligiga ega bulayotgan tiriklik paytida erishgan narsasidir. Psixologiya tarixidan xarakterni bosh suyagining shakliga, yuz tuzilishiga, kaddi–komatiga va xokazolarga boglik deb karash ko'p bulgan.

Aflotun va Arastu kishi xarakterini uning basharasiga karab aniklashni taxlil kilgan edilar. Kishi tashki kiyofasida biror xayovonnikiga uxshash belgilarni topish zarur, keyin xarakter aniklanadi, deydi. Arastu fikricha, bukaniki singari yugon burun, ishyokmaslikni bildiradi, chuchkanikiga uxshash teshiklari katta–katta keng

burun axmoklikni, arslonnikni kabi burun magrurlikni, echkilar, kuylar va kuyonnikni singari junining mayinligi qo'rqqoqlikni, sherlar va yovvoyi chuchkalarniki singari junining dagalligi botirlikni bildiradi.

Xarakterni aniklashning bunga uxshash fiziognomik tizimini urta asrda yashagan suriyalik yozuvchi Abul Faraj Bar Ebreyda kuramiz. U shunday yozadi: «Yugon va kalta bo'yinlik kishi buyvol (yovvoyi mol) singari kaxr gazabga keladigan mayilga ega. Uzun va ingichka bo'yin qo'rqqoqlik alomati. Bunday kishi bugu singari xurkadigan buladiki ... kaysi birining buyni juda kichik bulsa, buri singari makkor buladi». (Abul Faraj).

XVIII asrda Iogain Kaspar Lafaterning fiziognomistik karashlari mashxur bulib ketdi. Uning fikricha «Inson boshi–kalbini kursatadigan oinadir.» Bosh suyagi konfigurasiyasini, imo ishorani urganish xarakterni urganishning asosiy yuli deb xisoblaydi karashlari asossizligini uning uz kotilini bila olmagani, suxbatlashib utirgan munofik uni otib uldirishidir. Xarakterni urganadigan soxa frenologiya deb nom olgan. (Nemis vrachi Frens Gall nomi bilan boglik.) Bosh suyagi konfigurasiyasi asosida frenologik karta tuzgan. Lekin bu ham uzini oklamagan.

Charlz Darvin (1809-1882) uzining «Odamda va hayvonlarda xis-tuygularning ifodalanishi tugrisida» (1872) kitobida, fiziognomistik «xar bir individning uz shaxsiy qiziqishlariga ergashib, fakat yuzlaridagi, asosan ma'lum bir muskullarni kiskartirishi, bu muskullar kuchlirok rivojlangan bulishi mumkinligi va shuning uchun bu chiziklar va ularning odatdagi kiskarishidan paydo buladigan yuz kiskarishi ancha chukur va kuzga akurinarli bulishi mumkinligini jiddiy ravishda bilish kerak»: Darvinning bu goyalari ko'pgina psixologlarning izlanishlari uchun asos buldi.

Xarakter kishining tashki kurinishiga ta'sir kilar ekan, uning xitti xarakatlarida, xulk atvorida, faoliyatida yorkin ifodasini topadi. Xarakter tugrisida odamlarning xatti xarakatlari asosida xukm chikarish kerak. Odatdagi ish, faoliyat va xatti xarakatlar tizimi – kishi xarakterining poydevoridir. Xarakterni kishining odatlari ham yaxshi namoyon kiladi.

Xarakter sosial tabiatga ham ega, ya'ni, kishining dunyokarashiga, uning faoliyat mazmuni va shakliga, u yashayotgan va ishlayotgan jamoada, boshka odamlar bilan qanday munosabatda bulishiga boglik. Eng muximi kishi ekstremal vaziyatda uzini yakkol kursata oladi.

Kishining istalgan shu jumladan, ichki psixologik xolatlarga karshilik kila olish qobiliyati uning uzini uzgartiradigan kudratli kuchi borligini, uning shaxs sifatida rivojlantirish negizini namoyon kiladi.

Shaxs nimaga va kay darajada kodirligiga karab unda birinchi urinda konkret xakteriologik emas balki ijtimoiy va unum insoniy kadriyatlar chikadi va bunga u kay darajada kodir bulmasa, shaxs odatdagi vaziyatlarda boshkalardan ajralib turadigan individual sifatlari bilan benishon kumilib ketishi mumkin.

Buning ustiga odamlar aynan bir hil xolatlarini xar doim ham bir hil aks ettirmaydilar: «Kimki bajarishni istasa vosita izlaydi, kimki istamasa baxona izlaydi». Artist uzi uynagan kaxramoni xarakteriga tushib kolganini bilmay kolishi mumkin. (Italiyalik sobik firibgar ijobiy kaxramon rolini uynab avvalgi xarakterini tamomila uzgartirib yuboradi

O`z-o`zidan ma'lumki, jiddiy sharoitlarda odamning qiladigan ish-harakatlari datsavval uning butun utmishdagi taraqqiyoti va tarbiyasiga bog`liq bo`ladi. Birok taraqqiyot va tarbiyaning xatto eng kulay sharoitlarida ham tashki hamda ichki sharoitlar kushilmasining chyeksiz turli tumanligi tufayli ayni bir odam mutlaqo har hil ish harakat qilishga qaror qilishi mumkin.

Odam o`zining butun xayoti davomida o`z ish-harakatlari bilan o`z haraktyerini o`zi yaratadi.

1.2. TEMPERAMENT TIPLARI VA XARAKTER

XUSUSIYATLARINING O'QUVCHILARDA SHAKLLANISHI

I.P.Pavlov temperamentni quyidagicha ta'riflaydi. «Har bir ayrim kishining va shuningdek, har bir ayrim hayvonning ham eng umumiy xarakteristikasidir, har bir individning butun faoliyatlariga muayyan qiyofa beradigan nerv sistemasining asosiy xarakteristikasidir». (Polnoye sobraniye sochineniy, III tom, 2-kitob, 103-bet).

Temperament, psixologik jihatdan olganda, kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlarida va kishidagi umumiy harakatchanlikda ko'rinadigan individual xususiyatdir.

Har qaysi kishidagi hissiyotning qo'zg'alish tezligi, kuchi va barqarorligi har hil bo'ladi. Bir hil odamlarning hissiyoti tez, kuchli qo'zg'aladi va barqaror bo'ladi. Ba'zi kishilarda esa bunday qo'zg'alish sust, zaif bo'lib, uzoqqa bormaydi. Temperamentning bunday xususiyatlari kishidagi hissiyotning qo'zg'alishlari bilan birga, organizmning atrofdagi muhit ta'siriga javoban ko'rsatadigan ixtiyorsiz reaksiyalarida ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Bu xususiyatlar tashqi tomondan kishining mimikalarida, pantomimikalarida, har hil beixtiyor ish-harakat va imo-ishoralarida ko'rinib turadi. Kishi hissiyotining bunday qo'zg'aluvchanlik xususiyatlari diqqatning kuchi va barqarorligida, iroda sifatlarida, aqliy jarayonlar, jumladan, nutq tezligida aks etadi. Mana shunday ixtiyorsiz faollikning qanday yuz berishiga qarab, bir hil odamlarni «tez», «betoqat», «serg'ayrat», «jo'shqin» deymiz. Ba'zilarini esa «sustkash», «lapashang» va hokazolar deb yuritamiz. Bu hildagi individual xususiyatlardan kishining temperamenti (mijozi) tarkib topadi.

Ayrim temperamentlarning alomatlari kishining bolalik chog'larida yaqqol namoyon bo'ladi.

Har bir kishining o'z temperamenti bo'ladi. Lekin har qaysi odamning temperamentlarida mana shunday individual tafovutlar bo'lishi bilan birga, bu temperamentlarning umumiy, o'xshash belgi va alomatlari ham bo'ladi. Hamma

hilma-hil temperamentlarni mana shunday umumiy belgilariga qarab ajratish, ya'ni klassifikasiya qilish mumkin.

Barcha temperamentlarni qadimdan to'rt tipga: 1) xolerik, 2) sangvinik, 3) melanxolik va 4) flegmatik temperamentga ajratish rasm bo'lgan.

Xolerik temperament – hissiyotning tez va kuchli qo'zg'aluvchanligi, barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Xolerik temperamentli kishilarning hissiyotlari ularning imo-ishoralarda, mimikalarida, harakatlari va nutqlarida yaqqol ko'rinib turadi. Xoleriklar qizg'inlik va tajanglikka moyil bo'ladilar. Bunday temperamentli kishilar chaqqon, umuman harakatchan, serg'ayrat va har doim urinuvchan bo'ladilar.

Bu hil temperamentli bolalar serg'ayrat bo'ladilar. Ular bir ishga tez kirishadigan va boshlagan ishini oxiriga yetkazadigan bo'ladilar. Ular ko'pchilik bilan jamoa o'yinlar o'tkazishni sevadilar va bunday o'yinlarni ko'pincha o'zlari boshlab, oxirigacha aktiv qatnashadilar. Xolerik temperamentli bolalar arazchan, serjahl va tajang bo'ladilar. Bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik ularda uzoq saqlanadi. Ulardagi kayfiyat ancha barqaror va davomli bo'ladi.

Sangvinik temperament– hissiyotning tez, kuchli qo'zg'aluvchanligi, lekin beqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Sangvinik temperamentli kishilarning kayfiyati tez-tez o'zgarib, bir kayfiyat o'ziga teskari bo'lgan ikkinchi bir kayfiyat bilan tez almashib turmog'i mumkin. Sangviniklardagi psixik jarayonlar, xoleriklardagi singari, tez o'tadi. Bu hil temperamentli kishilar ildam, chaqqon, serharakat va jo'shqin bo'ladilar. Sangvinik temperamentli kishilar tevarak-atrofdagi voqyealardan tez ta'sirlanadilar va muvaffaqiyatsizliklar hamda ko'ngilsiz hodisalar uncha qattiq xafa qilmaydi. Ular ko'p ishga tez va g'ayrat bilan kirishadigan bo'ladilar, lekin ishdan tez soviydilar. Bir zayldagi ishlarni uzoq davomli sur'atda bajarishga moyil bo'lmaydilar.

Sangvinik temperamentli bolalar juda serharakat, ildam va chaqqon bo'ladilar. Ular har qanday ishga qatnashish uchun doim tayyor bo'ladilar. Ko'pincha, bir qancha vazifalarni birdaniga bo'yinlariga oladilar. Lekin, har bir ishga ishtiyoq bilan tez kirishganliklari singari, boshlagan ishdan tez qaytishlari

ham mumkin. Sangviniklar chin ko'ngildan va'dalar berishlari, lekin, ko'pincha, va'dani unutib, uni bajarmasliklari ham mumkin. Bu hil temperamentli bolalar o'yinlarga tez va zavq bilan kirishadilar, lekin o'yin davomida, o'z rollarini tez-tez o'zgartirib turishga moyil bo'ladilar. Ularning darrov xafa bo'lishlari va yig'lashlari mumkin, lekin ular hafalikni tez unutadigan bo'ladilar. Ularning yig'isi kulgi bilan tez almashadi.

Melanxolik temperament – hissiyotning sekin, lekin kuchli qo'zg'aluvchanligi va barqaror bo'lishi bilan farq qiladi. Melanxoliklar barqaror, davomli bir kayfiyatga moyil bo'ladilar, lekin hissiyotlarining tashqi ifodasi juda zaif bo'ladi. Melanxolik temperamentli odamlar sustkash bo'ladilar. Melanxolik temperamentli odam ishga birdan kirishmasligi mumkin, lekin bir kirishsa, boshlagan ishni oxiriga yetkazmay qo'ymaydi.

Bunday temperamentli bolalar mo'min-qobil, yuvosh bo'ladilar, ko'pincha, birov savol bilan murojaat qilsa, uyalib, tortinib javob beradilar. Ularni darrov xafa yoki xursand qilish yengil emas, lekin bir narsadan xafa bo'lsalar, bu xafalik uzoq davom etadi, barqaror bo'ladi. Ular bir ishga yoki o'yinga tez yopishib kirishmaydilar, lekin qandaydir ish yoki bir o'yin boshlasalar, bunda chidam va matonat ko'rsatadilar.

Flegmatik temperament – hissiyotning juda sekin, kuchsiz qo'zg'alishi va uzoq davom etmasligi bilan farq qiladi. Flegmatik temperamentli kishilar hissiyotlarining tashqi ifodasi kuchsiz bo'ladi. Bu hil temperamentli odamlarni xursand qilish, xafa qilish yoki g'azablantirish ancha qiyin.

Flegmatiklarning psixik jarayonlari sust bo'ladi. Bu hil temperamentli odamlar nihoyat og'ir, yuvosh, bosiq, harakatlari salmoqli bo'ladi. Agar bir faoliyatga kirishsalar, uni qat'iyat bilan davom ettiradilar.

Flegmatik temperamentli bolalar yuvosh, mo'min qobil bo'ladi. Ular ko'pchilikka ham aralashadigan, tortinchoq va hych kimga tegmaydigan, birovni ranjitmaydigan bo'ladilar. Agar birov ular bilan urish chiqarmoqchi bo'lsa, o'zlarini chetga olishga harakat qiladilar. Ular shovqin-suronli, harakatli o'yinlarga moyil

bo'lmaydilar. Bu hil temperamentli bolalar jizzaki bo'lmaydilar va odatda ular o'yin-kulgilarga moyil emaslar.

Flegmatik temperamentli kishilar (bolalar) tashabbus ko'rsatishga moyil bo'lmaydilar, lekin ular faoliyatini yo'lga qo'yilsa, ancha qunt bilan ish ko'radilar, yaxshi o'qib ketishlari mumkin.

Har qaysi odam temperamentini batamom bir tip doirasigagina «sig'dirib» bo'lmaydi albatta. Tip tushunchasining o'zi faqat bir-birlariga o'xshash bir guruh odamlarigina o'z ichiga olishligini nazarda tutadi. Har qaysi odam temperamentida o'ziga xos individual xususiyatlari bo'ladi, bu xususiyatlarni batamom muayyan bir temperament tipiga kiritib bo'lmaydi. Bu xususiyatlar ayni individual xususiyatlardir, ya'ni shu shaxsning o'zigagina xos xususiyatdir. Ko'pchilik odamlarda bir tip temperament alomatlari ikkinchi bir tip temperament alomatlari bilan qo'shilgan bo'lishini ko'ramiz; chunonchi, xolerik temperamentli kishida melanxolik yoki flegmatik temperament alomatlari bo'lishi, sangvinik temperamentli kishida xolerik va flegmatik temperament alomatlari bo'lishi mumkin va hokazo.

Odamlarni faqat ularda qaysi temperament belgilari ustun bo'lsa, shunga qarab, ma'lum bir temperament tipiga kiritish mumkin.

2. Temperamentning fiziologik asoslari

Temperament haqidagi ta'limot dastlab qadimgi (bizning eramizdan oldingi 460–356 yillarda yashagan) grek olimi Gippokrat tomonidan yaratilgan. Uning ta'limotiga muvofiq sur'atda, keyinchalik «temperament» termini ham ishlatiladigan bo'ldi, shuningdek, hamma to'rt tip temperament nomlari o'rnashib qoldi.

Gippokrat ta'limotiga muvofiq, odamlarning temperament jihatdan turlicha bo'lishi, ularning organizmidagi suyuqliklarning (hiltlarning) turlicha nisbatda bo'lishi bilan bog'liqdir. Gippokrat fikricha, odam tanasida to'rt hil suyuqlik (hilt) bordir. Chunonchi, o't yoki safro (grekcha sholye), qon (latincha sandus), (qora o't- grekcha melanhole) va balg'am (grekcha rhlegma) bordir. Bu suyuqliklarning har biri o'z xususiyatiga ega bo'lib, ularning o'z vazifasi, ishi bordir. Chunonchi, o'tning xususiyati – quruqlikdir. Uning ishi – organizmdagi quruqlikni saqlab turish, ya'ni badanni quruq tutishdir. Qonning xususiyati – issiqlikdir. Uning ishi – organizmni isitib

turishdir. Qora o'tning xususiyati – namlikdir. Uning ishi badan namligini saqlab turish, uning namligini tutib turishdir. Balg'am (shilimshiq modda)ning xususiyati sovuqlikdir. Uning ishi – badanni sovitib turishdir. Gippokrat fikriga muvofiq, har qaysi odamda shu to'rt hildagi suyuqlikdan biri ko'proq bo'lib, ustun turadi. Bu aralashma (latincha *tyemperamentum*) lardan qaysi biri ustun bo'lishiga qarab, odamlar temperament jihatdan har hil bo'ladi. Xoleriklarda sariq o't ustun; sangviniklarda – qon; melanxoliklarda – qora o't; flegmatiklarda esa balg'am (shilimshiq modda) ustun bo'ladi deb ko'rsatadi.

Gippokratning mana shu to'rt hil moddalar aralashmasi to'g'risidagi ta'limotidan kelib chiqqan *temperament* so'zi qadimgi zamonlardan beri hozirgacha saqlanib kelmoqda.

Temperament xususiyatlarining ilmiy sabablari I.P.Pavlovning yuksak nerv faoliyat tiplari haqidagi ta'limotida ochib berildi. I.P.Pavlov yuksak nerv faoliyat turlari deganda hayvon bilan odam nerv sistemasining faoliyatidagi eng muhim xususiyatlarning chatishuvini tushunar edi.

I.P.Pavlov itlar ustida ko'p tajribalar o'tkazib, reflekslarni tekshirishi natijasida, hayvonlar nerv sistemasining a) qo'zg'alish va tormozlanishning kuchiga, b) bu jarayonlarning muvozanatiga va v) ularning ildamlilik darajasiga qarab bir-biridan farq qilishini aniqladi.

I.P.Pavlov ajratishicha, nerv sistemasining kuchi hujayralardagi fiziologik moddalarning zapas miqdori bilan belgilanadi.

Kuchli tipdagi nerv sistemasida bunday zapas ko'p miqdorda bo'lib, kuchsiz tipda ozdir.

Nerv sistemasining kuchi qo'zg'alish jarayoniga ham, shuningdek, tormozlanish jarayoniga ham tegishlidir. Nerv sistemasining kuchi, avvalo, kuchli qo'zg'ovchilarga «bardosh» bera olish qobiliyatida ko'rinadi.

Nerv jarayonlari kuchining ahamiyati shundan ravshan ko'rinib turadiki,– deydi I.P.Pavlov,– atrofdagi muhitda odatdan tashqari, favqulodda hodisalar, zo'r kuchga ega bo'lgan qo'zg'ovchilar ma'lum darajada tez-tez voqye bo'lib turadi, shu bilan birga, tabiiy ravishda, ko'pincha, bu qo'zg'ovchilarning ta'sirini boshqalarning

talabiga va shuningdek, undan ham qudratli bo'lgan tashqi sharoitning talabiga muvofiq bosmoq, to'xtatib turmoq zaruriyati tug'iladi. Nerv hujayralari esa o'z faoliyatining bunday haddan tashqari zo'riqishiga bardosh berishi kerak». Nerv sistemasidagi muvozanat, I. P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, nerv sistemasining qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining kuch darajasini teng baravar holda tutib tura bilish qobiliyatida ko'rinadi. Qo'zg'alish va tormozlanish baravar darajada kuchli yoki kuchsiz bo'lganda, nerv sistemasida muvozanat bo'ladi. Shu jarayonlardan biri kuchliroq yoki kuchsizroq bo'lsa, nerv sistemasida muvozanat bo'lmaydi.

Nerv sistemasining ildamligi (labilligi) miya po'stining biron qismidagi qo'zg'alishning tormozlanishi bilan yoki, aksincha, tormozlanishning qo'zg'alish bilan naqadar yengil almashinishidan iborat. I. P. Pavlov nerv sistemasining bu xususiyatiga ayniqsa katta ahamiyat bergan edi. «Ravshanki, eng muhimi ildamlilikdir,— deydi u,— hayot o'zi deganicha qila beradi, hamma sharoitni o'zgartirib yuboradi, u juda ham o'zgaruvchan, kimki sergaklik bilan bu o'zgarishlarni darrov payqab ola bilsa, ya'ni ildam esga ola biladigan nerv sistemi bo'lsa, o'sha yutadi». («Pavlovskiye sredy», II tom, 244-bet).

Yuqorida ko'rsatilgan belgilariga qarab, nerv sistemasining quyidagi to'rt asosiy tiplarini ajratiladiki, bular, I. P. Pavlov fikricha, Gippokratning to'rtta temperament tipiga to'g'ri keladi:

a) kuchli muvozanatli va epchil tip. Serharakat tip. Bu tip sangvinik temperament asosini tashkil etadi.

b) kuchli, muvozanatli inert (sustkash) tip og'ir vazmin tip. Flegmatik temperamentning asosini tashkil etadi.

v) kuchli, lekin muvozanatsiz, ya'ni qo'zg'alish tormozlanishdan ustun chiqadigan, qizg'in, jo'shqin, tip. Bu—xolerik temperamentning asosini tashkil etadi.

g) kuchsiz tip. Melanxolik temperamentning asosini tashkil etadi.

I. P. Pavlov nerv faoliyatining bunday tiplari odamlarga ham xos deb hisoblaydi. «Hayvonlar nerv sistema tiplarini klassifikasiyalashning elementar

fiziologik asoslariga suyanib turib, deydi I. P. Pavlov ana shu tiplarni ko'pchilik odamlarga nisbatan ham qabul qilish lozim».

Shunday qilib, temperament, I. P. Pavlov ta'limotiga muvofiq, yuksak nerv faoliyat tiplarining kishi hulkida namoyon bo'lishidan iboratdir.

3. Temperamentning o'zgarishi

Ammo temperament haqida bayon qilingan bu fikrlardan odam temperamentining barcha xususiyatlari albatta nerv sistemasining tuzilish xususiyatlari bilan qat'iy ravishda belgilanadi va o'zgarmaydi, degan xulosa chiqarish yaramaydi. Nerv sistemasining ma'lum bir tipi faqat shaxsda ma'lum sifatlarga moyillik vujudga keltiradi, unga zamin hozirlaydi, xolos. Temperamentga xos bo'lgan xususiyatlarni kishi o'z irodasi, istagi bilan o'zi o'stira oladi, birmuncha yo'qota yoki o'zgartira oladi. Kishi temperamenti xususiyatlaridagi bunday o'zgarishlar kishining shaxsiy istagi bilangina vujudga kelib qolmay, balki, kishining hayot tajribasi jarayonida, atrof-tevarakdagi muhit ta'siri, asosan tarbiya ta'siri ostida ham vujudga keladi.

Nerv faoliyatining o'zi qandaydir o'zgarmaydigan bir narsa emasligini I.P..Pavlov takror-takror o'qtirib o'tgan. U nerv sistemasining faoliyati «turmush beradigan tarbiya ta'siri bilan» o'zgarishi mumkin, va bir shaklga kirgan nerv faoliyati» faqat tug'ma nerv sistema tipi bilangina belgilanmasdan, balki organizm hayotining butun tarixi bilan ham belgilanadi deb hisobladi.

«Odam bilan hayvonning hatti-harakati, deydi I. P, Pavlov,—faqat nerv sistemasining tug'ma xususiyatlarigagina bog'liq bo'lib qolmay, balki organizmning individual hayotida unga doim ko'rsatilgan va ko'rsatilayotgan ta'sirlarga ham bog'liqdir, ya'ni, keng ma'noda olganda, doimiy tarbiya yoki o'rgatishga bog'liqdir. Buning sababi shuki, nerv sistemasining yuqorida ko'rsatilgan xossalari bilan bir qatorda, uning eng muhim xossasi bo'lgan eng yuksak plastikligi ham to'xtovsiz kor qilib turadi. Demak, agar gap nerv sistemasining tabiiy tipi to'g'risida borar ekan, u vaqtda tug'ilgan kundan boshlab mana shu organizmga ta'sir etgan va hozirgi vaqtda ham ta'sir etib

turgan hamma ta'sirlarni hisobga olmoq kerak».(Polnoye sobraniye sochineniy, III tom, 2-kitob, 269-bet).

Kishining temperamenti o'zicha ayrim ravishda namoyon bo'lmaydi, u kishining xarakteri tarkibiga kiradi.

II. BOB. O'QUVCHILARDA TEMPERAMENT, XARAKTERNING SHAKLLANISHI VA O'SISHI

2.1. O'QUVCHILAR TEMPERAMENTI VA XARAKTERINI SHAKLLANISHIDA OILA MUHITI VA JAMOANING ROLI

Xarakterning o'sishida tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash asosiy rol o'ynaydi.

O'sib kelayotgan yosh avlodning xarakteri avvalo oilada va maktabda tarbiyalanadi. Bolalarning xarakterni tarbiyalashda katta mas'uliyatli vazifa otalar, o'qituvchilar, bolalar boqchalari, kasb-xunar kollejlari va internat-maktablar tarbiyachilari zimmasiga tushadi.

Xarakterni tarbiyalash shundan iboratki, tarbiyachi maktab o'quvchisiga namuna bo'lishi mumkin bo'lgan kishilarni bolaga, o'quvchiga ataylab ibrat qilib ko'rsatadi; shu kishining qilayotgan ishlari, xatti-harakatlariga tarbiyalanuvchi e'tiborini jalb etadi va bu ish xatti-harakatlarning qaysi biri yaxshi, ijobiy, qaysi biri salbiy, yomon ekanligini aytadi. Tarbiyachi bolaning xatti-harakatlaridagi yaramas qiliqlarni yo'qotish va yaxshi, foydali odatlarni mustahkamlashga yordam beradigan vositalarni izlab topadi va ularni tatbiq etadi. Tarbiyaviy ish yana shundan iboratki, pedagog tarbiyalanuvchida muayyan ijobiy sifatlarni o'z xarakterida o'z-o'zi paydo qilish zaruriyati ongini uyg'otishi va bu ongni o'stirishi lozim.

Pedagog bolalarda xarakterni tarbiyalayotganida ularda tarbiyalanadigan temperamentni bilishi, har bir temperamentning ijobiy va salbiy tomonlarini bilishi zarur.

Agar temperament va uning tug'ma xususiyatlari o'z xolicha qolaversa, odamda yomon xarakter xislatlari tarkib topishi mumkin. Masalan, xolerik temperament odamni cho'rtkesar, qo'pol, o'zini tuta olmaydigan qilishi mumkin. Sangvinik temperament sabotsizlikka, diqqatni bir joyga qo'ya bilmaslikka sababchi bo'lmog'i mumkin bo'lganidek, flegmatik temperament sustkashlikka, loqaydlikka olib borishi mumkin. Melanxolik temperamentli kishida o'z kechinmalariga ortiqcha berilishlik, pismiqlik paydo bilishi mumkin.

Xarakterni tarbiyalash, jumladan, temperamentning ijobiy tomonlarini o'stirishdan, uning salbiy tomonlarini va bu salbiy tomonlarni xarakterning

ijobiy xislatlari bilan «almashtirishdan» iboratdir. Masalan, xolerik temperamentli bolalarni tarbiyalashda ularni o'ylab ish qilish, o'zini tuta bilish, atrofdagi odamlar bilan yaxshi muomalada bo'lishga odatlantirish va ularda shu sifatlarni o'stirishga alohida e'tibor berish lozim. Sangvinik temperamentli bolalarni sabotli bo'lishga, diqqatini bir joyga qo'ya bilishga, ishga qunt qo'ya olishga, boshlagan ishni oxiriga yetkazishga odatlantirmoq kerak. Melanxolik temperamentli bolalarni odamga ko'proq aralashishga, jamoachilikka, ildam harakat qilishga odatlantirmoq, ularda shu sifatlarni tarbiyalamoq kerak. Flegmatik temperamentli bolalarni tashabbuskorlikka, faollikka, kishilarga el bo'lishga, quvnoqlikka odatlantirmoq lozim.

Xarakterning salbiy tomonlarini yo'qotmoq uchun, ijobiy tomonlarini tarbiyalab yetkazmoq uchun tarbiyalanuvchini o'z temperamentini o'zi idora qila bilishga o'rgatish lozim, uni shunday tarbiyalash kerakki, u temperamentini o'zi idora qilish zaruriyatini o'zi anglasin va haqiqatan uni idora qila olsin, temperamentiga bo'ysunmaydigan bo'lsin. O'z temperamentini idora qila bilish xarakterning muhim ijobiy xislatidir.

Xarakter tarbiyasini faqat temperamentning salbiy tomonlarini ayrim ijobiy sifatlari bilan almashtirishdan iborat deb tushunish yaramaydi. Xarakterni tarbiyalashda pedagog, avvalo muayyan idealni yoki davrimizning olijanob kishilari obrazini asos qilib olmog'i lozim. Bu ma'naviy boylikni, ahloqiy soflikni va jismoniy kamolotni o'zida garmonik holda mujassamlashtirgan yangi odamlardir. Bunday yangi odam xarakterining xislati ijtimoiy va shaxsiy hayotda halollik va rostgo'ylik, ahloqiy poklik, oddiylik va kamtarlikdir. Bizga yuksak ma'naviy fazilatiga ega bo'lgan, halol vijdonli kishilar, tetik va xushchaqchaq kishilar, qiyinchiliklardan qo'rqmaydigan, mustaqil jamiyat qurish yo'lida har qanday qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan, ularni bartaraf qilishga tayyor turgan kishilar kerak.

Bola xarakterining tarkib topishida jamoaning tarbiyaviy roli nihoyat kattadir. Inson yakka, bir-biridan ajralgan tanho hayot kechirmaydi, muayyan bir jamoada, chunonchi, muayyan oilada, maktabda, sexda, kolxozda hayot kechiradi. Jamoa shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi bog'lovchi zvenodir. Odamning faoliyati o'yin,

o'qish va mehnati xuddi mana shu jamoada voqye bo'ladi. Jamoa shaxsning eng yaqin konkret muhiti bo'libgina qolmay, balki shaxsni tarbiyalaydi ham. Kishi xarakterining kerakli ijobiy xislatlari faqat jamoadagina tarbiyalanmog'i mumkin va haqiqatan ham jamoada tarbiyalanadi.

Har bir o'qituvchi va tarbiyachi bola xarakterining ayrim xislatlarini tarbiyalashda faqat jamoa orqali ta'sir etgandagina, ijobiy natijalarga erishmog'i mumkin.

Xarakterning tashabbuskorlik, qat'iylik, dadillik, sabotlilik singari ijobiy xislatlari bolalar boqchasidayoq bola o'yinlarida tarkib topa boshlaydi.

Bolada maktabgacha tarbiya yoshida tarkib topa boshlagan xislatlar maktab jamoasida o'sadi va yanada yaxshiroq mustahkamlanadi. To'g'ri uyushtirilgan maktab jamoasi sharoitida o'quvchilarda uyushqoqlik, intizom, saranjom-sarishtalik, o'z-o'zini tuta bilish, o'zini idora qilish, o'ziga nisbatan talabchan bo'lish kabi xarakter xislatlari tarbiyalanib yetishadi. Xarakter maktab ta'lim-tarbiyaviy ishlari va o'qituvchining har tomonlama ta'sirida, o'qituvchi boshchilik qilgan o'quvchilar jamoasi, kamolot yoshlar tashkilotlari ta'sirida, ijtimoiy foydali mehnatda tarkib topadi.

O'rtoqlari bilan yaqindan aloqada bo'lishda bolalarda o'z shaxsiy intilishlarini jamoa irodasiga bo'ysundirish ko'nikma va malakalarini o'stiradi, jamoachilik – o'rtoqlik va do'stlik hislariiii taraqqiy ettiradi.

Keyinroq –maktabni (yoki oliy o'quv yurtini) bitirgandan keyin egallangan ixtisos va mehnat jamoasi inson xarakterining tarkib topishiga o'zini tarbiyalovchi ta'sirini ko'rsatadi.

Maktab va mehnat jamoasi sharoitida jamoa oldida qabul qilingan qarorni (berilgan va'dani) yoki majbo'riyatni bajarish yuzasidan olingan o'zaro va shaxsiy majbo'riyatni xarakterni, jumladan, xarakterning irodaviy belgilarini tarannum ettirishning muhim vositasi deb hisoblamoq lozim. Buning samaraliligi shundaki, kishi o'zi uchun shaxsan qaror qabul qilganida u hyech bir qiynalmasdan o'z qarorini bajarilishini kechiktirishi yoki uni bajarishdan voz kechishi mumkin. Bordi-yu, u shu qarorni boshqalarga, bu ishni falon vaqtgacha sifatini yaxshilab

bajaraman, deb va'da (majbo'riyat) tarzida ma'lum qilgan bo'lsa, o'zining bergan bu va'dasini bajarmasdan qo'ymaydi. Bunday hatti-harakat (bergan va'dani bajarmaslik) kishiga «nomunosib» hatti-harakatdek tuyuladi. Bu esa uning nomusiga tabiiy izzat-nafsiga tegadi. Bunday hollarda kishi o'rtoqlari oldida uyalib va juda noqulay ahvolga tushib yurishi mumkin. Kishi majbo'riyatni bajarmasa, noqulay ahvolga tushib qolish mumkinligini oldindan bilib, shunday hol yuz bermasligi uchun o'zining irodaviy faolligini ishga soladi va va'dasini o'z vaqtida bajaradi. Jamoa a'zolari oldida huddi shu tarzda ixtiyoriy ravishda berilgan va'dalar va olingan majbo'riyatlar o'z-o'zidan tirishqoqlik, matonatlilik, mas'uliyatni his etish va intizomlilik kabi iroda sifatleri tarbiyalash vositasiga aylanadi.

Jamoa sur'atda bajariladigan ma'lum bir mehnat faoliyati kishida ijobiy xarakter xislatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Har bir kasb o'zining spesifikasiga ko'ra, kishidan alohida xarakter xislatleri bo'lishini talab etadi va bu xislatlarning o'sishiga yordam qiladi.

Kishi jamoa a'zosi sifatida boshqa odamlarga, mehnatga va o'z-o'ziga munosabatida o'z xarakterining har hil xususiyatlarini namoyon qiladi. Kishi jamoada muomala qilish jarayonida boshqalarning va o'zining xarakter xususiyatlarini bilib oladi. Xarakterning bir hili ijobiy, boshqa bir hili salbiy ekanligini ajratib oladi. Bunday sharoit kishini o'z xarakterni o'zi tarbiyalash, jumladan, o'z xarakterini qaytadan tarbiyalash yo'liga soladi.

Kishi xakteri faqat pedagoglar tomonidan olib boriladigan tarbiyaviy ta'sir etishning samarasi bo'libgina qolmay, balki o'z-o'zini tarbiyalashining ham mahsulidir. Shu sababli har bir kishi ma'lum yoshdan boshlab o'z xakteri va uning ayrim sifatleri uchun o'zi javobgardir. O'z xakterini tarbiyalashda u kishi avvalo yaxshi fazilatleri, shaxs idealini o'zida tarbiyalab yetkazishni ko'zda tutmog'i lozim. Shu bilan bir vaqtda kishi o'z xakteridagi salbiy tomonleri o'zi tan olishi kamchilikleri o'zi iqror bo'lishi kerak.

O'z kamchilikleri o'zi iqror bo'lish kishi xakterining ijobiy, progressiv xislatidir. O'z kamchilikleri iqror bo'lish kishini o'z-o'zini tarbiyalash yo'liga

boshlaydi. O'z kamchiliklariga iqrор bo'lmaslik, ularni ko'rmaslik kishi xarakterining eng yomon xususiyatidir. O'z kamchiliklarini ko'ra bilmagan odam oldinga qarab harakat qilishga, o'sish va kamolotga yetishga layoqatsiz odamdir.

Yomon xislatlarni yo'qotishga faollik bilan kirishmasdan, o'zida ularning borligiga iqrор bo'lishning o'zigina kifoya qilmaydi. Iqrор bo'lish zaif iroda va xarakterning mavjudligidan dalolat beradi, xolos. Bunda tashabbuskorlik va iroda kuchini ham ishga solish kerak.

Maktab o'quvchisi xarakterining tarkib topishida o'z-o'zini tarbiyalash katta o'rin egallaydi. O'z-o'zini tarbiyalashga harakat qilish ko'p jihatdan atrofdagi odamlarning ta'siri va avvalo pedagogning ta'siri ostida tug'iladi va taraqqiy etadi. Tarbiyaviy ish o'sib kelayotgan yosh avlodda, jumladan o'z xarakterida muayyan ijobiy xislatlarni o'zi tarbiyalash zaruriyatini paydo qilish va o'stirish hamdir.

Ota-onalar, o'qituvchi va tarbiyachilar boshqa tarbiyaviy ishlar bilan bir qatorda bolalarga o'z kamchiliklarini bilib olish va bu kamchiliklarni yo'qotish uchun harakat qilish hamda o'zlarida ijobiy iroda va ahloqiy sifatlarni paydo qilish ustida mashq qilish zarurligini o'qtirishlari lozim.

O'z-o'zini tarbiyalashga intilishni paydo qilishda jamoaning roli katta. Ta'lim-tarbiya ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilgan taqdirda o'rta yoshdagi maktab davrining birinchi yillaridayok o'quvchilarda o'z xarakterini o'zi tarbiyalashga intilish istagi sezilarli ravishda ko'rina boshlaydi.

O'smirlarda o'z-o'zini anglashning tarkib topishi asosida kishi shaxsiga xos bo'lgan yaxshi fazilatlarni o'zlarida paydo qilish masalasi tug'iladi. O'smirlar ko'pincha o'z harakatlarida faqat katta yoshdagi kishilarga yoki o'rtoqlariga taqlid qilibgina qolmay, balki har bir ishni o'z hohlaganlaricha qilishga, mustaqillikka, boshqalarga o'xshamaslikka intiladilar.

Albatta, bu davrda ham bolalarda mustaqillikni uyg'otish va uni qo'llab-quvvatlash bilan birga pedagoglar bola shaxsining tarkib topishi jarayonida ularni doim yo'lga solib turishlari kerak bo'ladi. Lekin

tarbiyachilik bunda o'smirlarning o'z ijodiy faoliyatlarini, tashabbuslarini ustalik bilan yo'lga sola bilishlari va ularning o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishishda ko'rsatayotgan o'rinli qat'iyatliklarini bo'g'ib qo'ymasliklari lozim. O'smirlardagi faollik va mustaqillikka bo'lgan intilishini tegishli izga solmoq kerak.

Kishi shaxsiga xos bo'lgan yaxshi fazilatlarini o'zida paydo qilishga intilish yuqori sinf bolalarida yana ham kuchliroq bo'ladi. Bunday intilish o'z-o'zini anglashning yana ham o'sib borishi, ulardagi dunyoqarashning tarkib topishi va bu yoshdagi bola shaxsida g'oyaviy yo'nalishning shakllanishi munosabati bilan ayniqsa yaqqol ko'rinadi.

Katta yoshdagi maktab bolalari ahloq va xarakterning ijobiy xislatlari to'g'risidagi masalalar bilan juda ham qiziqadilar. Yigit va qizlarimiz kuchli va mustahkam irodaga ega bo'lishni istaydilar va shuning uchun ham ular, odatda, o'z iroda va xarakterlarini tarbiyalash hamda o'zlarida iroda va xarakter tarbiyalab yetkazish masalalari bilan juda ham qiziqadilar. Ular iroda, xarakterni o'stirish masalalariga oid leksiylar tinglashni va suhbatlar o'tkazishni, shu masalalarga oid adabiyotlar o'qish va munozaralar o'tkazishni sevadilar.

Yigit va qizlarimiz, qat'iyat, sabot-matonat va qiyinchiliklarni bartaraf qilish, tamoyiliiallik, dovyuraklik singari xarakter xislatlarini o'zlarida tarbiyalab yetkazishga harakat qiladilar.

Xarakterning irodaviy sifatlari tarkib topishida maktab o'quvchilari qiziqishlarining o'sishi katta ahamiyat kasb etadi. Ko'pchilik yigit va qizlarda yuqori sinflarida o'qiyotgan davrlarida muayyan hayot ideallari bunyodga keladi, ular o'zlarining bo'lg'usi kasblarini tanlab oladilar. Bu qiziqish va idealar sabot-matonatning o'sishiga, jasurlik, tashabbuskorlik, subutililik kabi irodaviy sifatlarning taraqqiy etishiga imkon beradi.

O'quvchilarda xarakterning ijobiy irodaviy va ahloqiy sifatlari tarkib topishiga ularning dunyoqarashlari, jumladan ahloq tamoyillarini puxta egallab olishlari katta ta'sir ko'rsatadi. Agar odam o'zining kundalik

kayfiyatlari va hatti-harakatlarini ana shu tamoyillar asosida baholab borsa, unda o'z faoliyatini o'zi baholash tufayli xarakterning tegishli belgilari ham tarkib topadi.

Yuksak irodaviy va ahloqiy sifatlari bilan hammaga manzur bo'lgan kishilar namunasi o'z-o'zida xarakter tarbiyalashning (umuman o'z-o'zini tarbiyalashning) juda muhim vositasidir. Odamlar o'z intilishlari va hatti-harakatlarida o'sha hammaga manzur bo'lgan kishilarga taqlid qilishlari kerak.

«Zoya Kosmodemyanskaya obrazi, - deb yozadi bir o'quvchi qiz, - hamma vaqt menga to'g'ri yo'l ko'rsatib turadi. Men hamma vaqt o'z hatti-harakatlarim yoki o'rtoqlarimning hatti-harakatlariga baho berayotganimda, zoya bizning o'rnimizda bo'lganida nima qilgan bo'lar edi, deb o'ylayman. Agar u bizning yo'limizni tutsa, demak, biz yaxshi qilganmiz, bordi-yu boshqacha yo'l tutsa, binobarin, biz xato qilgan bo'lamiz. Shu tamoyilga amal qilib ish tutish o'z xarakterimni tarbiyalashga yoram bermokda».

Uchuvchi Serov o'z do'sti va ustozi Chkalovga murojaat qilib shunday degan edi: «Men ko'p narsani sendan o'rgandim, bir vaqtlar men sening yurish – turishingga, qiliqlaringga, hamma narsangga taqlid qilar edim. Sen men uchun har doim ideal bo'lgansan va shunday bo'lib qolasan. Men sening - Chkalovning ta'siringda o'sdim, voyaga yetdim. Sen mening qalbimdan shunqor qalb egasi, ilimli inson ideali sifatida joy olding».

O'z-o'zini tarbiyalash bilan shug'ullanuvchi ko'pchilik yoshlarimiz N. Ostrovskiyning «Po'lat qanday toblanadi» romanining Pavel Korchagini, B.Polevoyning «Chin inson qissasi»dagi Meressevni, A.Fadeyevning «Yosh gvardiya» romanidagi qahramonlarni va shuning singari kishilarni taqlid uchun hammaga namuna qilib oladilar.

Ota-onalar, o'qituvchilar, tarbiyachilar, bolalarga taqlid uchun misol bo'la oladilar, albatta. Shuning uchun ota-onalar ham, o'qituvchilar ham, tarbiyachilar ham o'z hatti-harakatlarida o'zbek kishisining ijobiy sifatlarini namoyish qilishlari lozim. Bunday sifatlarni namoyish qilish uchun esa

kishining o'zi ularni egallagan bo'lishi kerak. So'zlar vositasida har bir narsa o'rgatilsa, namuna yordamida taqlidchanlikka qiziqish uyg'otiladi, deydilar.

Xarakterni tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalashda faqat qanday xislatlarni o'stirish kerakligini anglab yetishning o'zigagina kifoya qilmaydi, ijobiy xarakter namunalarini bilishning o'zigina kifoya qilmaydi, ayrim xarakter hislarining qimmatli ekanligini tushunishgina ham kifoya qilmaydi, balki yana shu xislatlarga muvofiq ish qilish, bu xislatlarga ega bo'lish uchun ko'p mashq qilish ham kerak bo'ladi. Kishi xakteri kishining faoliyatlarida, uning boshqalar bilan qiladigan munosabatlarida namoyon bo'ladi va ayni shu faoliyat va munosabatlarda tarkib topadi.

Insonning yaxshi xarakter fazilatlari Vatanimiz gullab-yashnashida faol ishtirok etish jarayonida tarkib topadi.

XX asrning yakuniy bosqichi umumbashariyat hayotida buyuk ijtimoiy o'zgarishlar va burilishlar davri bo'lib tarixga kirayapti. Bu o'zgarishlarning eng ulug'i SSSR deb atalgan kommunistik imperiyaning barbod bo'lishi va sobiq ittifoqdosh respublikalarning, jumladan, jumhuriyatimizning mustaqillik, milliy tiklanish va demokratik yo'liga kirayotganidir. Bu xalqlar insoniyatning hayotida sinalgan tabiiy – tarixiy taraqqiyot yo'li – bozor iqtisodiyotiga o'tyapti, bevosita jahon iqtisodiy – ijtimoiy oqimiga qo'shilyapti.

Ushbu o'lkan tarixiy jarayonlar kishilarning ruhiyatiga, xarakteriga, ahlok-odobiga, o'zaro munosabatlariga chuqur va ziddiyatli ta'sir ko'rsatyapti. Bu ta'sirlar xalqimizning milliy tiklanishi va milliy qadriyatlarigagina emas, balki kishilarimizning xarakter xislatlarini ham o'zgartirishga sabab bo'lmoqda.

Xarakter va uning shakllanishi, namoyon bo'lishi uchun kishilarimizni o'rab olgan muhiti, turli faoliyatlarga turlicha munosabatlar, yashab turgan jamiyatimizdagi munosabatlar sabab bo'ladi. Bu esa xalqimizda yangicha xarakter xislatlarining shakllanishiga, asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib kelayotgan sahiylik, samimiyluk, o'zaro hamkorlik, bir-biriga yordam, iffat, sharm-xayo, kamtarlik, mehmondo'stlik kabi sifatlar barqaror xususiyatlarga aylanib qolmoqda. Bu xususiyatlar yana avloddan-avlodga o'tadi va mazmun, sifat jihatidan o'zgaradi

va u kishilarni o'z-o'ziga, jamiyatga, mehnatga, narsalar va hodisalarga bo'lgan munosabatlarda yangicha xarakter xislatlarni shakllantiradi.

Zahmatkash xalqimizning xarakteridagi irodaviy, ahloqiy va fahm-farosatga bog'liq bo'lgan xislatlar mustaqillikni mustahkamlashda yana ham rivojlandi. Xarakterning bu sifatlari terorizmga qarshi kurashda, diniy aqidaparastlik, vahobizm, hyezbi-tahrir, narkomaniya va shu kabi illatlarga qarshi kurashda yaqqol namoyon bo'ldi. Qancha begunoh kishilarning yastig'i quridi, lekin xalqimiz o'zining matonati, qat'iyati bilan o'z xarakterini namoyon qildi.

Hozirgi kunda laganbardorlik, hushomadgo'ylik, takobburlik, egaizm, tamoyilsizlik kabi salbiy illatlar o'rnini o'zaro muruvvat, hamkorlik, kishilarning hurmat qilish, ularga qo'llaridan kelguncha yordamlashish, mehr-sahovat, adolat, savobli ishlar qilish, xalol va haromni, vijdonni his qilish yaxshilik kabi ijobiy sifatlar shakllanib bormokda.

Bizda yangicha xarakter xislatlari tarkib topmoqda. Bu kishilarning mehnatiga yangicha munosabat, jamiyat manfaatlariga sodiqlik, mehr-muruvvatli bo'lish, yordamga muhtoj kishilarga iltifotli bo'lish kabi yuksak fazilatlar shakllanmoqda.

Kishilarimizning xarakter xislatlari ularni dunyoqarashi va e'tiqodlari bilan belgilanadi va ularning qiziqish, qobiliyatlari bilan mahkam bog'langandir. Dunyoqarash va e'tiqodlar Vatanimizga fidokorona muhabbat, jasorat, mehnatsevarlik, mardlik, sabot va rostgo'ylik singari xarakter xislatlarini shakllantiradi va nohakliklarga nisbatan sezgirlik singari xarakter xislatlarining vujudga kelishi, ko'proq kishining hissiyotlarida zohir bo'ladi. Kishi xarakterida markaziy o'rinni ishg'ol etadigan sifatlar mazkur odamning iroda sifatlari va ma'naviy qiyofasida ifodalanadigan sifatlardir.

Kishining xakteri uning o'ziga xos xislatlarining majmuidir. Ana shu xislatlar orasida shu kishini jamiyat a'zosi sifatida xarakterlab beruvchi xususiyatlar eng muhim ahamiyatga egadir.

Kishidagi mustahkamlanib, uning shaxsiy xususiyatiga aylanib qolgan iroda sifatlari xakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan xislatlaridir. Shu sababli,

xarakter haqidagi ta'limotda ham o'zini tuta bilish, dadillik, qat'iyat singari iroda sifatlari ustida yana to'xtalib o'tishga to'g'ri keladi. Lekin bu yerda biz ularning kishida ahyon-ahyonda ko'rinishi ustida emas, balki bunday sifatlar kishining shaxsiy fazilatlariga aylanib ketishligi to'g'risida, ularning ayrim kishi xakteri xislatlari tariqasida namoyon bo'lishi haqida gapiramiz.

Kishining iroda bilan bog'liq bo'lgan xarakter xislatlari, odatda, undagi emosional xususiyatlar bilan muayyan nisbatda namoyon bo'ladi. Ba'zi odamlarning irodasi tuyg'u-hissiyotlarida ustun turadi. Bunday odamlar o'z maqsadiga yetishiga halal berish mumkin bo'lgan har qanday his-tuyg'ularini darhol bostira oladi. Odatda bunday odamlarni irodasi kuchli, mustahkam irodali odam deyiladi.

Shunday odamlar ham bo'ladiki, ularning hatti-harakatida hissiyot ko'proq o'rin oladi; bunday odamlar o'z hatti-xarakatlarida ko'pincha tasodifan tug'iladigan his-tuyg'ulari ta'siri ostida ish ko'radilar. Bunday odamlarning hissiyoti kuchli bo'lib, tasodifiy kayfiyat va tuyg'u-hissiyotga tez beriluvchan bo'ladilar, shu sababli ularning xakteri hissiy xarakter deb ta'riflanadi. Ba'zi odamlarda esa irodaviy faollik undagi tuyg'u-hissiyotlar bilan birlikda «monand ravishda» namoyon bo'ladi, Masalan, mehnatsevarlik mana shunday xarakter xislatiga ega bo'lishdir. Mehnat faoliyati kishidan chidam va irodaviy zo'r berishni talab qiladi, buni esa unda mehnatga bo'lgan muhabbat hissi yengillashtiradi, mehnatni serunum qiladi. Iroda bilan tuyg'u-hissiyotlarning mana shunday nisbati bequsur, uyg'un xarakter alomatidir.

Odamlarning o'zaro, kundalik munosabatlarida ham, ish sharoitida ham kishi xakteri to'g'risida gapirilganda, odatda, uning xarakter kuchi va mustahkamligi qay daraja namoyon bo'lishiga qarab hukm chiqariladi. Kishi xakteridagi bunday xislat avvalo uning o'z mehnat faoliyatlari va hatti-harakatlarida ko'zlaydigan maqsadning aniqlik darajasidan iborat bo'ladi.

Kishidagi irodaviy faollik intilishdan boshlanishi, intilishlar esa qanchalik anglab olinganligiga qarab bir-biridan farq qilishi sababli, odamlar xakteri ham, ularda qanday intilish ustun bo'lishiga qarab, bir-birlaridan farq qiladilar.

Ba'zi odamlarning qiladigan harakatlarida hali yaxshi anglab olinmagan intilish, ya'ni moyillik ustunlikni egallaydi. Bunday kishilarning intilishi, ko'pincha, noaniq, bemazmun bo'ladi. Bunday kishilar hamma vaqt nimanidir qidiradilar, nimanidir qumsaydilar, doimo ularga nimadir yetishmaydi, nimadir istaydilar, ammo uning nima ekanligini o'zlari ham bilmaydilar. Bunday odamlarni hech narsa qanoatlantirmaydi. Ularda hamma vaqt zerikish, homushlik, «nolish», «tajribasizlik»ni ko'ramiz. Bunday odamlarda, ko'pincha, ko'ngli notinchlik, bezovtalik va hovliqish bo'ladi. Bunday odamlarning hatti-harakatlarida rejasizlik, tanglik ko'p bo'ladi.

Ba'zi odamlar nimaga intilayotganliklarini anglaydilar, lekin uni amalga oshirish uchun faoliyat ko'rsatmaydilar. Ular hamisha nimanidir qumsaydilar, noliydilar, o'zlarini va atrofdagi kishilarni tanqid qiladilar. Bunday odamlar orzu-xayollar (ko'pincha, «yaxshi» niyatlar) ga beriladilar, goho-goho g'ayratlari jo'sh uradi, ammo aslida ular faoliyatsiz, sustkash bo'ladilar.

Bunday xislatlar, asosan, tarixiy o'tmish kishilari xarakteri alomatlari bo'lib, zamonamiz kishilari xarakteridan uzoqlashib bormoqda.

Kishi xarakterining muhim ijobiy xislati maqsadga intilishdir, kishida muayyan hohish tariqasidagi batamom anglab olingan intilishning ustun turishidir. Bunday kishilar istaklari nima ekanligini, maqsadlari nimadaligini va unga erishish uchun nimalar qilmoqligi va qanday qilmoq lozimligini hamisha biladilar. Bunday kishilar aniq maqsadga ega bo'lib, shu maqsadga muvofiq harakat qiladilar. Iroda bilan bog'liq bo'lgan xarakter xislati ayni vaqtda aql-farosat bilan bog'liq iroda xislati hamdir.

Xarakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan xislati qat'iyatlilik va barqarorlikdir.

Ba'zi odamlarni biz qat'iyatli, barqaror deymiz, ba'zilarini esa qat'iyatsiz, mujmal, beqaror deb ataymiz.

Qat'iyatli, barqaror odam deb ortiqcha ikkilanmasdan, tez bir qarorga keladigan kishilarni aytamiz. Qat'iyat kishining shu o'rinda qay daraja aql-farosat bilan ish ko'rishiga qarab turli tus oladi.

Qat'iyatning o'zi, albatta, kishi yuksak g'oyaviy va ahlokiy tamoyillarga asoslangandagina ijobiy xislat bo'la oladi. Har doim muhokama qilib, asosli ravishda, kerak bo'lib qolganda shoshilmasdan, donolik bilan ish ko'radigan odamni aqlli, dono, vazmin odam deb aytamiz.

Lekin xarakteri e'tiborli bilan qat'iyatli bo'lgan kishilar ichida ayrim tuyg'ularga berilib, kayfiyatiga qarab tez, shoshqaloqlik bilan qarorga keluvchi kishilar ham bo'ladi. Bunday odamlar emosional, impulsiv tabiatli bo'lib, ular odatda, o'zlarining shoshmashosharliklari, yengiltakliklari va betayin bo'lishliklari bilan ajralib turadilar.

Qat'iyat ortiqcha ikkilanmasdan o'ylab, to'g'ri qaror chiqara olganda va ularni dadillik bilan amalga oshira bilgandagina kishi xarakterining ijobiy xislati bo'la oladi.

Kishi xarakteridagi bu xislat bir qancha narsa yoki imkoniyatlardan bittasini darrov, tezlik bilan ajratib olib hal etishni talab etiladigan va ba'zan tavakkal bilan jur'at qilishni talab etadigan murakkab bir vaziyatda ayniqsa yaqqol ko'rinadi.

Qat'iyatsizlik, jur'atsizlik salbiy xarakter xislatlaridandir.

Qat'iyatsiz, jur'atsiz kishi juda sekinlik bilan qaror chiqaradi, o'zining chiqargan bunday qarorlarinn ham, ko'pincha, vaqtida bajarmaydi. Bunday odam har hil imkoniyatli, ehtimolli va ayniqsa tavakkal bilan jur'at qilish talab etadigan ishlarni bajarishda o'z qarorining to'g'riligiga ishonmay, shubhalanadigan bo'ladi.

Barqarorlik qat'iyat bilan yaqindan bog'langan bo'lib, ijobiy xarakter xislatidir. Bunday xarakter xislatiga ega bo'lgan odamlar, odatda, bergan. qarorlarini o'zgartirmaydilar, bekor qilishmaydilar va bajarmay qo'ymaydilar. Bunday odamlar o'z so'zida, va'dasida turadigan, sahovatli bo'ladilar; ularning so'zi bilan ishi bir biriga mos bo'ladi. Bunday odamlar o'z so'zida mustahkam, ularga ishonsa, suyansa bo'ladi.

Beqaror odamlar deb, o'z qarorlarini tez tez o'zgartirib turadigan yoki aynib turadigan odamlarni aytamiz. Bunday odamlar o'z so'zida, vadasida

turmaydilar, subutsiz bo'ladilar Bunday odamlarning so'ziga ishonib va umid qilib bo'lmaydi.

Xarakterning iroda bilan bog'liq bo'lgan eng yaqqol xislati kishi irodasining kuchi va mustahkamligida ifodalanadi. Bunday xislatlar har kimning xarakterida ham ma'lum darajada namoyon bo'laveradi, Xuddi shunday kuchli iroda va mustahkam xarakterga ega bo'lgan kishilarni bizda yuksak qadrlanadi.

Xarakterning kuchi va mustahkamligi o'zini tuta bilishlik, dadillik, chidam va matonatda ko'rinadi.

O'zini tuta bilish tariqasida namoyon bo'ladigan xarakter xislati kishining o'z hatti-harakatini nazorat qila bilishda, o'zini tuta bilishda, tasodifiy yuz beradigan ixtiyorsiz harakatlarini idora qila olishda, tilini tiya bilishda, muayyan sharoitda nojo'ya yoki zararli deb isbotlangan harakatlardan o'zini tiya bilishda ko'rinadi. Bunday kishilar vazmin, o'zini tuta biladigan bo'ladilar. Bunday odamlar saranjom sarishta bo'ladilar.

Xarakter kuchi dadillikda ham ko'rinadi. Dadil odamlar har qanday mashaqqat va to'siqlarga qaramay, ko'zlangan maqsadiga erishadigan bo'ladilar. Bunday kishilar boshlagan bir ishni o'z tinchligining buzilishiga, hatto o'zining hayoti uchun havfli bo'lishiga qaramay, oxiriga yetkazadigan, sabotli bo'ladilar. Bunday odamlar jur'atli, botir va jasur kishilardir.

Matonat shunday xarakter xislatidirki, bu xislatlarga ega bo'lgan odam sobit qadam, chidamli, ko'zlangan maqsadni amalga oshirishda duch kelgan hamma qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan va ularni yenga oladigan bo'ladi.

Xarakter xislati tariqasida namoyon bo'ladigan matonat, sabotlilik ba'zi odamlarning barcha faoliyatlarida yuz bersa, ba'zilar esa o'zlari qiziqadigan ayrim faoliyatlari sohasidagina yuz beradi.

Matonatli kishilar boshlagan ishlarini hamma vaqt oxiriga yetkaza oladigan bo'ladilar.

Matonatli odam muvaffaqiyatsizlikka duch kelib qolganda ruhi tushmaydi, aksincha, ko'zlangan maqsadga yetish yo'lida yanada qat'iyat bilan kirishib, yangi yo'l va vositalar izlaydi va maqsadiga erishadi.

Matonatli odamlar o'ziga va boshqalarga nisbatan talabchan bo'lish bilan ajralib turadilar. Bunday kishilar o'z kuchiga ishonadigan bo'ladilar. Bular mo'ljallangan narsani amalga oshirishda duch kelgan har qanday to'siqlarga qarshilik ko'rsata oladigan, sabotli bo'ladilar.

Bunday kishilar chidamli, o'z maqsadlariga erishish yo'lida uchragan to'siqlarga qarshi kurashlarda jismoniy va ruhiy azob va musibatlarga bardosh beradigan bo'ladilar. Bular sabr toqatli, har qanday sharoitda ham o'zini tuta oladigan, dadillik, jasorat, matonat ko'rsatishga qodir odamlardir. Xarakter xislati bunday odamlar zo'r qahramonliklar ko'rsatishga qodir bo'ladilar. Ular o'z hayotini bir asosiy maqsadga bo'ysundirdi va har qanday mashaqqat va to'siqlardan qaytmay, asosiy maqsadi yo'lida kurashadi.

Bunday xarakterli odamlarga optimistik kayfiyat xos bo'lib, hayotga doimo shavq-zavq bilan qaraydilar, porloq istiqbolga zo'r umid bog'laydilar. Ular odamlarga, ulardagi bo'lgan imkoniyatlarga va o'z kuchlariga, mehnat imkoniyatlariga ishonadigan bo'ladilar.

Xarakterning salbiy xislatlaridan biri kishi irodasining bo'shlig'idir.

Iroda bo'sh yoki xarakteri zaif deb, hatto arzimaydigan to'siq va qiyinchiliklarni ham yenga olmaydigan odamlarni aytiladi, Bunday odamlar qo'rqqoq, jur'atsiz bo'lib, ozgina qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizlikka duch kelsalar, o'zlarining qilayotgan ishlarini to'xtatishlari, o'z qarorlarini o'zgartirishlari, ko'zlangan maqsaddan voz kechishlari mumkin. Ular sharoit talab qilgan darajada sabot, sabr toqat, matonat va chidam ko'rsata olmaydilar. Bunday odamlar yuraksiz, landovur, dangasa, ko'ngli bo'sh bo'ladilar. Bunday odamlarning hatti-harakatlarini, odatda, o'zlaridan ko'ra ko'proq tashqi sharoit idora qiladi.

Bunday xarakterli odamlar umidsizlikka moyil bo'lib, hayotga, turmushga noshukurlik bilan qaraydilar. Ular hamma vaqt hamma yerda, hamma odamlarda faqat salbiy, yomon tomoninigina ko'radilar. Ularning fikricha, o'zlaridagi barcha shaxsiy kamchilik va yetishmovchiliklarga boshqalar aybdor. Bunday tipdagi ba'zi odamlar beparvo, ko'ngilchanlikka moyil bo'ladilar.

Bunday xarakter xislatlari bizdan yo'qolib bormoqda .

Kishida muayyan darajada namoyon bo'ladigan mustaqillik shaxsning iroda bilan bog'liq bo'lgan individual xususiyatlariga kiradi.

Bunday xarakter xislatlari: tashabbuskorlik, tanqidiy qarash va mas'uliyat his qilishdan iboratdir.

Tashabbuskorlik – xarakterning qimmatli xislati bo'lib, bu xislat ko'pchilik kishilarida ommaviy tus olgandir.

Tashabbuskor odam o'zining shaxsiy hayotida ham, ijtimoiy faoliyatlarida ham sharoitni, qo'yilgan talablarni ustalik bilan hisobga olib, o'rtaga yangi vazifalar qo'yadi, qo'yilgan vazifalarni hal etish yo'llarini, vositalarini topadi va bu vazifalarni bajarishda o'zi ham aktiv ishtirok qiladi, Tashabbuskor odam jamoa mehnatda davlat reja va topshiriqlarini amalga oshirishning eng samarali vosita va yo'llarini qidirib topadi, musobaqalar tashkil etadi, orqada qoluvchilarga yordam beradi. Tashabbuskor kishilar – faol kishilardir, ular novatorlardir.

Kishidagi tanqidiy ko'z bilan qarash xislati boshqalarning aytgan fikr va mulohazalarini diqqat-e'tibor bilan tekshirib ko'ra bilish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Shunday xislatga ega bo'lgan odam boshqa kishilarning fikrlariga, qarashlariga, bergan maslahatlariga e'tibor bilan quloq solib

ularning hamamasini u, muayyan tamoyillar nuqtai nazaridan, yaxshilab o'ylab ko'radi, ijobiylarini qabul qiladi va foydalanadi, noma'qul, salbiy, foydasi bo'lmaganlarini asosli ravishda rad qiladi. Shunday xislatga ega bo'lgan kishi, boshqa odamlar aytadigan fikr va mulohazalarning hammasini dunyoqarash va ahloq tamoyillariga tayanib tekshirib chiqadi va maqullarini tanlab oladi.

Mas'uliyat his qilish shu odamning mustaqilligini ko'rsatuvchi tipik xarakter xislatidir. Mustaqil odam topshiriq yoki o'z tashabbusi bilan qilinayotgan ish uchun mas'uliyatni dadillik bilan ustiga oladi va boshlagan ishni oxiriga yetkazadi. U hamma vaqt adolatli tanqidni qabul qilishga, o'z xatosini bo'yniga olishga va uni tuzatishga tayyor turadi.

O'z-o'ziga tanqidiy qaraydigan kishi doimo o'zida mas'uliyatni his qiladi va unga beparvolik yotdir. U erishgan narsasi to'g'risida emas, balki erishmagan

narsasi haqida ko'proq o'ylaydi, u uchun muvaffaqiyat kelgusidagi ishga rag'bat stimuliginadir.

Tashabbuskorlikning, tanqidiy qarashning bo'lmasligi, o'z hatti-harakatlarida mas'uliyat sezmaslik kishidagi mustaqilsizlikning alomati, undagi xarakterning bo'shlig'ini ko'rsatadi.

Mustaqil bo'lmagan odam hamisha sustkash bo'lib, hammadan orqada qolib yuradi, o'zining to'mtoqligi bilan ajralib turadi. Bunday odamlar, odatda, o'z ishidagi muvaffaqiyatsizlikning sababini o'zidan qidirmay, obyektiv sharoitga to'nkaydilar. Ular boshqalar tomonidan qilinadigan tanqidni qabul qilmaydilar va o'z xato va muvaffaqiyatsizliklarining gunohkori deb boshqalarni hisoblaydilar.

Kishining intizomlilik tariqasida namoyon bo'ladigan xarakter xislati jamiyat talablariga ongli va ixtiyoriy ravishda bo'ysunishda ifodalanadi. Jumladan, intizomlilik belgilangan tartib-intizomlarga aniq rioya qilishda, o'z burchiga sadoqatli bo'lish bilan birga bergan va'dalarini vijdonan bajarishda ifodalanadi.

Intizomli odamga mustaqillik, tashabbuskorlik, ishchanlik va shu bilan bir vaqtda jamiyat manfaatiga va ahloq tamoyillariga bo'ysuna bilishlik xosdir. Belgilangan qoida va ahloqiy tamoyillarga bo'ysunmaydigan mustaqillik esa shaxsning o'zboshimchalik, o'zbilarmonlik, adabsizlik va ba'zan ahloqiy jihatdan chetga chiqib ketish singari salbiy sifatlarida namoyon bo'ladi.

Xarakterning ahloqiy xislatlari.

Xarakter kuchi va mustahkamligini ifodalaydigan barcha xislatlar ularda shaxsning ahloqiy maslagi, ma'naviy qiyofasi namoyon bo'lgani uchun ijobiy qimmatga ega bo'ladi.

Ahloqiy yoki ma'naviy xarakter xislatlari deb kishining ahloqiy e'tiqodlarini aks ettiradigan xislatlariga aytiladi. Ma'naviy xarakter xislatlari, jumladan kishini boshqa odamlarga jamiyatga, mehnatga va shuningdek, o'z-o'ziga munosabatida namoyon bo'ladi

2.2. O'QUVCHILAR E'TIQODLARINI IFODALAYDIGAN XARAKTER XISLATLARI VA O'Z-O'ZIGA BO'LGAN MUNOSABATLAR

O'quvchilar e'tiqodlarini ifodalaydigan xarakter xislatlari va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlar. Kishining ma'naviy qiyofasi haqida avvalo, uning hatti-harakati va hulqiga qarab hukm qilamiz. Kishining ma'naviy qiyofasi avvalo uning hatti-harakatlari va hulqida namoyon bo'ladi.

Ahloqli odam deb o'zlarining intilishlarida, qarorlarida va harakatlarida har doim gumanistik ahloq prinsplariga amal qiluvchi kishilarni aytamiz.

Qat'iyat, sabot, dadillik, matonat, tashabbuskorlik, mas'uliyat hissi intizomlilik va shu kabi iroda xislatlari kishining ahloqiy qiyofasini, uning mustahkam e'tiqod va barqaror ahloqiy hissini ifodalaganligi sababli, biz bu xislatlarni yuksak sifatlar deb taqdirlaymiz.

Ular qaysi kishi xarakterining ma'naviy darajasi, avvalo o'z faoliyatlarida yoki o'zining ayrim hatti-harakatlarida, tamoyillarida asoslanadigan motivlarida namoyon bo'ladiki, kishi o'z intilish, qarorlarini va o'z harakatlarini shuningdek, boshqalar tomonidan chiqariladigan qaror va harakatlarini shu nuqtai nazaridan baholaydi. Xalqimizning azal-azaldan, masalan, To'maris, Shiroq, Farhod va bugungi kunning boshqa ko'pgina qahramon yigit va qizlari xarakterining mustahkam matonatli bo'lganligi ulardagi e'tiqod, ularning vatanparvarlik, o'z xalqiga, davlatiga fidokorona sadoqat ruhida tarbiyalanganliklari samarasidir. Kishilarning ma'naviy fazilatirostgo'ylik, to'g'rilik, xalq manfaatlariga, Vatan manfaatlariga sadoqatliliklaridadir. Ahloqli kishilar davlat manfaatlarini shaxsiy manfaatlaridan yuqori qo'yadigan kishilardir.

Milliy xarakterni olijanob ahloqiy fazilati – Vatan va o'z xalqining baxtusaodati uchun, jamiyat ideallarini amalga oshirish uchun kurashlarda o'z hayotini qurbon qilishga tayyor turishdir.

Kishining boshqa odamlarga va mehnatga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari.

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan xarakter xislatlari odamning hatti-harakatlari va nutqida yaqqol namoyon bo'ladi.

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadigan ijobiy xarakter xislatlari, avvalo, kishining boshqa odamlar bilan nechog'li el bo'lib ketishidadir. Bu xarakter xislati kishining hamisha boshqa odamlar bilan birgalikda bo'lishga, jamoaning umumiy manfaatlari bilan nafas olishga, birgalikda qilinadigan ishlarda qatnashishga intiluvida namoyon bo'ladi. Kishilarga el bo'lib ketadigan odamlar hatto oz bir muddatga bo'lsa ham yakka qolgan paytlarida ich-ichlaridan eziladilar.

Xarakter xislati bo'lgan el bo'lib ketishning, o'z navbatida, har bir kishida ba'zi bir xususiyatlari ham bo'ladi. Chunonchi, kishi naqadar el bo'lib ketaveradigan bo'lmasin, shunga qaramay har bir kishining boshqa odamlarga ijobiy munosabati bir hil bo'lavermaydi har bir odamning boshqalarga qaraganda o'ziga eng yaqin ko'rgan, ko'ngliga yoqqan oshno-og'aynisi bo'ladi. Har bir odamning o'z o'rtoqlari, do'stlari bo'ladi. Buni boshqacha qilib aytganda, kimgadir mehr-muhabbat qo'yishi (sadoqat) deyiladi.

Odamlar bilan munosabat, el bo'lib ketish doirasi har bir kishida turlicha namoyon bo'ladi. Bir hil odamlarning o'rtoqlari, do'stlari ko'p bo'ladi boshqa birovlarining oshno-og'aynilari, do'stlari kamroq bo'ladi. Odamlar do'stlik munosabatlari va mehr-muhabbatlarining barqarorligi yoki beqarorligi jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Bir hil odamlar o'z do'stlik munosabatlarida sobit qadam, vafodor, mehr-muhabbatlaridan hyech qachon aynimaydigan bo'ladilar. Bu—xarakterning ijobiy xislatidir, albatta.

Ammo odamlar bilan munosabatida yoki birodarligida beqaror, subutsiz, aynama kishilar ham bo'ladi, bunday kishilarning do'stlik va mehr-muhabbatida tutiriq bo'lmaydi. Ulardagi yor birodarlik hissi ba'zan juda ham jo'sh urib ketishi, shuningdek, darrov so'nib, yo'qolib ketmog'i ham mumkin. Bunday odamlar hali boshqa bir kishi bilan do'stlashib ketaveradi, bunisidan aynib, unisi bilan do'stlashadi.

Odamlar bilan munosabatdagi bunday tuturiqsizlik ham xarakter xislatidir, lekin u salbiy xislat.

Odamlar bilan keng doirada va barqaror el bo'lish xislati, odatda, optimizmdan iborat ijobiy xarakter xislati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu xislat olam va hayotga beg'ubor hamda quvnoq nazariya bilan qarashda ifodalanadi. Xarakteri e'tibori bilan optimist odam hatto hayotida ba'zi bir qiyinchilik yoki muvaffaqiyatsizliklarga duch kelgan paytlarda ham ertangi kunining beg'ubor bo'lishligiga qattiq ishonadi.

Xarakterning e'tibori bilan odamga el bo'lmaydigan, yakkalanib yuruvchi kishilar bo'ladi. Ular shaxsiyatparast, xudbin bo'ladilar, butun hayotida fikru-zikri va hatti-harakati faqat o'zining shaxsiy manfaatini qondirishga qaratilgan bo'ladi. Bunday odamlar faqat o'z rohat farog'ati, o'z foydasinigina o'ylaydi xolos. Bunday shaxsiyatparast va xudbin kishilar orasida odamlar bilan chiqisha olmaydigan, jizzaki, odamlarni yoqtirmaydigan, odamlar ham ularni yoqtirmaydigan shaxslar bo'ladi. Bunday kishilar, ko'pincha, o'taketgan xudbin bo'ladi ular hyech bir narsada biror yaxshi tomon ko'rmaydilar va ko'rishni istamaydilar. Odamlarga ishonmaydilar, o'z kuchlariga ishonmaydilar.

Kishining odamlar bilan el bo'lib ketish darajasi bir odamning barcha hatti-harakatida ayrim hulq atvorlarida va so'zlarida namoyon bo'ladi.

Kishining hatti-harakatlari va so'zlarida uning boshqa odamlarga bo'lgan sifatleri chunonchi, samimiylik haqqoniylik kabi sifatleri namoyon bo'ladi.

Samimiy va haqqoniy odam deb hatti-harakati va nutqida har doim to'ppa to'g'risini, haqiqatni aytuvchi kishilarni aytamiz. Bunday odamlar qalbi pok, hamma vaqt to'ppa-to'g'risini odamning betiga dangal aytuvchi kishi bo'ladilar.

O'z so'zi va hatti-harakatlarida samimiy bo'lmagan odamlarni, boshqacha «ikkiyuzlamachi» «munofiq» deb aytadilar. So'z boshqa-yu, ishi boshqa bo'lib qolsa, bu juda ham yomon bir holdir. Bu hol munofiqlikka olib boradi.

Kishi xarakterining bunday salbiy xislatleri uning ko'zbo'yamachilik, aldamchilik, qalloblik, firibgarlik singari hatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Hayot shuni ko'rsatdiki bunday hatti-harakatlarni faqat ayrim kishilarga

nisbatangina qo'llanib qolmaydi, hattoki o'z jamoasiga va o'z davlatiga nisbatan ham qo'llaydigan odamlar uchraydi.

Samimiyat va haqqoniylik kishi xarakterining eng muhim xislatlaridan biridir. Bu xislatlarni o'stirish tarbiyaning muhim vazifasidir.

Kishi xarakterining yana bir ijobiy xislati gumanizm «insonparvarlik»dir ya'ni har bir mehnatkash kishi bilan munosabatda uning qadr-qimmatini zo'r e'tibor va sergaklik bilan saqlashdir. Xarakterning bu xislati kishilar to'g'risida g'amxo'rlik ko'rsatishda, har bir kishida uning yaxshi, ijobiy, qimmatli tomonini topa bilishda ifodalanadi. Gumanizm mehribonlikda, ziyraklikda, kishilarning ruhiy holatni, dilidagi tuyg'ularini tushuna bilishda ularning ehtiyojlarini avaylay bilish va yordam ko'rsatishga tayyor tura bilishda ifodalanadi. Mehribon bo'lish – hushmuomala bo'lish demakdir.

Kishiga e'tibor, mehribonlik va hushmuomalalik ham har bir kishining hatti-harakatida va so'zida namoyon bo'ladi. Kishining so'zi naqadar kuchli ta'sir ko'rsatishini biz bundan oldin ham so'zlab o'tgan edik. Kishilarga mehribon, e'tibor bilan qaraydigan odamning shirin so'zi ularning ruhini ko'taradi, ularga madad beradi, g'am-g'ussalarini yengillashtiradi, ularga umid bag'ishlaydi dillarini shod qiladi.

Insonparvarlik bilan birga qo'shilgan haqqoniylik yuksak ijobiy xarakter xislatidir. Afsuski, xarakterida salbiy xislatga, ya'ni insonparvarlikka zid bo'lgan dag'allik ancha o'rin olgan kishilar hali ham uchrab turadi. Bunday salbiy xarakter xislati ham shunday odamlarning xudbinligi natijasidirki, u odamlar faqat o'zingni bil, o'zgani qo'y «mislida» ish ko'radilar va boshqa kishilarga, hatto o'z yaqin odamlariga ham har qadamda faqat yomonlik sog'inishga tayyor turadilar. Bunday odamlarning hatti-harakatida ham, gap so'zida odatda har doim zaharxandalik, mensimaslik, dag'allik va beparvolik sezilib turadi, ularning boshqa odamlar bilan munosabatdagi hatti-harakati kishining dilini vayron qiladi, kayfiyatini buzadi, kishida o'z kuchiga ishonmaslik, ma'yuslik, umidsizlik tuyg'ularini uyg'otadi. Xudbin to'ng odam boshqa kishilar bilan munosabatlarida ko'pincha so'zda ham, ishda ham berahm va adolatsiz bo'ladi. Bunday odamlar o'zlarining salbiy xususiyatlarini,

odatda, boshqalarga to'nkaydilar. Har qanday, hatto chittakkina muvaffaqiyatsizliklari sababini o'zlaridan emas, balki boshqa kishilardan ko'radilar.

Bunday salbiy xarakter xislatlari o'tmish qoldig'i bo'lib hozirgi vaqtda barham topib bormoqda. Xarakterning bunday salbiy xislatlari batamom barham topib ketmog'i uchun bizda hamma sharoitlar yaratilgandir. Xudbin to'ng kishining har qanday noloyiq hatti-harakati har bir jamoada darhol amaliy zarbaga uchraydi, keng jamoatchilik bunday noloyiq hatti-harakatni qattiq tanqid ostiga oladi. Ma'lumki, jamoatchilik tanqidiy tarbiyalash va qayta tarbiyalashning eng samarali vositasidir.

Kishi xarakterining mehnatga bo'lgan munosabatida ifodalanadigan xislat ayni vaqtda uning iroda kuchini ko'rsatadigan, shuningdek, kishining boshqa odamlarga, eng avvalo, o'z jamoasiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan xislat hamdir. Axir, har bir kishi boshqa odamlar bilan, o'z jamoasi bilan faqat kimlargadir ijobiy va kimlargadir salbiy munosabatda bo'lishi orqaligina bog'liq bo'lib qolmasdan, balki, asosan, mehnat faoliyatidagi real ishtiroki orqali bog'liqdir.

Kishi xarakterining ijobiy xislati mehnatni sevish, ya'ni mehnatsevarlikdir. Bunday xarakter xislati kishining biror ishni shunchaki bajarish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lmay, balki uni yaxshilab bajarish ehtiyoji bilan bog'liqdir. Bunday xislat kishining mehnat faoliyatidagi halolligi, saranjom-sarishtaligi va intizomlilik bilan bog'liqdir. Kishida bunday xarakter xislatining mavjudligi, mehnatning bu kishida ehtiyojga aylanib qolganligidan dalolat beradi. Mehnatni sevish, tejash–ehtiyot qilish xislati bilan yaqindan bog'liqdir.

Tejab, ehtiyot qilib xo'jalik yuritadigan davr kishisi jamiyatning muqaddas va dahlsiz asosi bo'lgan mulkni mustahkam saqlaydi va qo'riqlaydi. Ehtiyotkor odam mol-mulkning buzilib, yorilib ketmasligi uchun, shuningdek, o'z buyumlariniig butunligi uchun ham qayg'uradi. Bu uniig o'z zarur ehtiyojlarini buzish hisobiga dunyo orttirish emas, albatta.

Kishi xarakterining salbiy xislati dangasalik, ehtiyot qilmaslik mehnatga beparvolik bilan qarash, topshiriqlarni yuzaki bajarishlikdir. Bunga ayrim kishilar

ongida bo'ladigan mehnatga boyvachchalarcha mensimay munosabatda bo'lish singari eskilik qoldiqlari ham kiradi.

Kishi xarakterining bunday salbiy xislatlari ko'pincha ma'naviy javobgarlikni sezmaslik bilan bog'liq bo'ladi. Halol mehnat qilish, jamiyat baxti-saodati, uchun kurashish bizning asosiy tamoyillarimizdan biridir.

Kishining boshqa odamlarga bo'lgan munosabatlarida va hatti-harakatlarida uning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarini ifodalovchi xarakter xislatlari ham namoyon bo'ladi. Bu o'z-o'ziga baho berish deb ataladigan xarakter xislatidir.

Jamiyat o'rtasidagi hilma-hil munosabatlarida odam ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz ravishda o'zini boshqalar bilan taqqoslaydi va o'zida boshqalarga o'xshash yoki farq qiladigan xislatlar topadi. Odamda o'zi haqida, uning o'zligi haqida ma'lum bir fikr paydo bo'ladi.

O'z-o'ziga yuksak baho berish odamning o'zligini anglashning muhim bir tomonini tashkil etadi. Kishining o'z-o'ziga beradigan bahosi uning haqiqiy sifatlariga mos bo'lishi yoki mos bo'lmasligi ham mumkin. Odam o'zidagi sifatlarga ortiqcha baho berib yuborish yoki ularga yetarli baho bermasligi ham mumkin. Shunday odamlar ham bo'ladiki, ular ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan ma'lum bir fazilatlarga ega bo'lib, bu fazilatlariga o'zi ham yuksak baho beradi. O'z-o'ziga baho berish kishining o'z qadr-qimmatini, o'z sharafini bilish, yuksak singari xarakter xislatlarida ifodalanadi.

O'z-o'ziga yuksak baho berish ba'zi odamlarda iftixor tariqasida ifodalanadi bunday odamlar o'zidagi mavjud bir fazilatni doim qayd qilibgina qolmay, balki o'zini boshqalardan afzal tomonlari borligini ham qayd etadi. O'z qadr-qimmatini, izzat-nafsini bilish, faxr salbiy xislat emas, albatta. Bu yerda ayrim kishida bo'ladigan guruhlanishni ko'zda tutilmay, balki bu odamning nima bilan faxrlanishini, o'zi uchun faxr deb nimani tushunishini ko'zda tutishga to'g'ri keladi.

Fahr, izzat-nafs, o'z qadr va martabasini bilish, faqat xudbinlikdan, egoistlikdan iborat bo'lib qolsa, u vaqtda bunday xarakter xislati salbiy deb hisoblanadi. Bunday xususiyat, ko'pincha, takabburlik, manmanlik, dimog'dorlik, kibr lanish, g'ururlanish tariqasida ifodalanadi,

Shunday odamlar borki, olijanob xislatlarga ega bo'ladi, ammo hyech vaqt bu xislatini odamlarga pesh qilmaydi, hyech bir holda bu xislati bilan kerilmaydi. Bunday odamlar kamtar, oddiy kishilar bo'ladilar; bunday odamlarning hatti-harakatida, gap so'zida takabburlik, dimog'dorlik, manmanlik bo'lmaydi. Kamtarlik va soddadillik kishi xarakterining ijobiy sifatidir.

Kamtar odam umum orasidan o'zini ajratib ko'rsatishga, haqiqatdagi yoki ayniqsa, o'rni-tagi yo'q xizmatlarini bo'rttirib pesh qilishga urinmaydi. U o'zining boshqalardan afzallik tomonlarini agar shunday tomonlari bo'lsa ko'z-ko'z qilishiga intilmaydi, hammaning diqqatini o'ziga qaratishga harakat qilmaydi.

Kamtar kishi odamlarga o'zini savlat qilmaydi, uning odamlarga bo'lgan muomalasi, kiyimi, yurish turishi, nutqi, o'zini tutishi va odatlari har doim tabiiy va samimiy bo'ladi. Ijtimoiy va shaxsiy hayotda oddiylik va kamtarlik alohida ahamiyatga egadir.

Kamtarlik o'z-o'zini tanqid va o'ziga nisbatan qat'iy talabchanlik bilan o'z ishiga to'g'ri baho bera bilish, ishidagi kamchiliklarni ko'ra bilish, o'z hatti-harakati va faoliyatini tahlil qila bilish ham baho berish bilan o'z kamchiliklarini dadil ochib tashlash va ularga iqror etish hamda ularga halollik hamda vijdonan bartaraf qilish choralarini ko'rish bilan chambarchas bog'liqdir.

Kishidagi kamtarlik ba'zan tortinchoqlik, uyatchanlik tarzida namoyon bo'ladi. Yana shunday odamlar ham uchrab qoladiki, biron g'arazni, o'z shaxsiy manfaatini ko'zlab va bunga yetishmoq uchun boshqa odamlar oldida o'z insonlik qadr qimmatini yerga urishga tayyor turadi. Bunday odamlarning hatti-harakatlarida hushomadgo'ylik, tilyog'lamalik, laganbardorlik singari nihoyat past qiliqlari ko'rinib turadi. Odamlardagi laganbardorlik, tilyog'lamalik, hushomadgo'ylik salbiy xarakter xislatidir.

Ba'zi odamlar borki ular haqiqatda o'zlarida bo'lmagan fazilatlarni o'zlarida bor deb ko'rsatmoqchi bo'ladilar. Bunday odamlar o'ziga bino qo'ygan maqtanchoq, manman ko'zbo'yamachi bo'ladi, o'zini katta tutib, gerdayib yuradi. Bunday kishilar, ko'pincha, juda katta ketib gapiraveradilar-u lekin amalda, haqiqatdan tuturiqsiz, noshud, puch odam bo'ladilar.

Kishining o'zida yo'q sifatni bor degani bilan bu gap hali uning xarakteridagi haqiqiy ijobiy xislat bo'la olmaydi. Balki, aksincha, kishining o'zida yo'q sifatni bor deb ko'rsatishga urinishi, kishining o'zini ma'lum bir fazilat egasi deb o'ylab yurishi uning xarakteridagi xislat bo'lib qoladi. Shunday qilib, kishining chinakam olijanob xislatlari uning o'zida bor deb hisoblangan, lekin aslida yo'q xislatlar bo'lmay, balki shu kishi to'g'risida uning ishiga qarab jamoatchilik o'rtasida tug'ilgan fikr tasdiqlagan xislatdir. Ta'lim-tarbiya jarayonida oldini olish bizning asosiy vazifamizdir.

Biz kishida hilma-hil ko'rinishda va turlicha namoyon bo'ladigan bir qancha xarakter xislatlari bilan tanishib chiqdik.

Har qaysi xarakter xislati bir biridan ajralgan bo'lmay, balki ular birlari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladilar. Shuning uchun bir xarakter xislatining o'zi ham turlicha odamlarda turlicha namoyon bo'lmog'i mumkin. Chunonchi, dadillik bilan qilinadigan bir hatti-harakatning o'zi ma'qul yoki noma'qul, ahloqda muvofiq yoki nomuvofiq bo'lmog'i mumkin. Kishidagi mardlik singari xarakter xislati faqatgina undagi iroda bilan bog'liq bo'lmay, balki aql-idrok va tuyg'u hissiyotlar bilan bog'liqdir. Mardlik ayni vaqtda ahloqiy xislat hamdir. Har bir kishining xarakteri kishi shaxsida mujassamlanadigan turlicha xislatlarning alohida bir tarzda birlashuvidir.

Kishilar xarakterini klassifikasiya qilishga yoki xarakter tiplarini aniqlashga urinish hollari psixologiya tarixida ko'p martaba uchragan. Shunga qaramay, hanuzgacha bir xarakter klassifikasiyasi va tipologiyasi yaratilgani yo'q.

Shu sababli ayrim kishilarni xarakterlashda odatda shu kishiga xarakterli bo'lgan bir-ikkita muhim belgisi ko'rsatiladi. Chunonchi, ba'zi kishilarni mustahkam, kuchli xarakterli desak, ba'zilarini kamtar, mehnatsevar, yana boshqalarini esa hushmuomala, dilkash va hokazolar deb ataymiz.

Kishining o'z faoliyatlarida, tuyg'u-hissiyot va nutqlarida, uning boshqalarga va o'z-o'ziga munosabatlarida namoyon bo'ladigan xarakter xislatlari bu kishining o'z hayotida qanday maqsadlarga amal qilishga qarab,

o'z hayotini va qiladigan ishlarini qanday tushunishga qarab, ijobiy yoki salbiy bo'lmog'i mumkin.

Shuning uchun ham uning barcha xarakter xislatlari yuqori ahloqiy sifat kasb etadi. Eksploatator sinflar sharoitida qat'iyat, matonat, mustaqillik singari xarakter xislatlari, eksploatatorlik maqsadiga qaratilganligi tufayli ahloqqa zid, yaramas, xarakter xislatlari deb hisoblanadi.

Shunday kishilar ham uchraydiki, ularning xarakterini aniqlash qiyin bo'ladi. Bunday odamlar haqida xalqimiz juda o'rinli ravishda: «na rahmonga chiroq va na shaytonga kasov, shunchaki bir odam» deb ataydilar.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, kishi temperamenti uning xarakteri tarkibiga kiradi, shu sababli ham xarakterning fiziologik asosi nerv sistemasining tipidan iborat.

Ijtimoiy muhitning ta'siri, tarbiya va mehnat faoliyati jarayonida kishi xarakterini tarkib topishida, shubhasiz uning nerv sistemasida ham o'zgarishlar yuz beradi. Bunday o'zgarishlar nerv sistemasining plastiklik deb ataluvchi xususiyatiga ko'ra yuzaga keladi.

Xarakter xislatlari shaxsning keyin hosil qilinadigan va mustahkamlanib qoladigan xususiyatlari bo'lganligi tufayli, xarakterning fiziologik asosi ham individual hayot jarayonida nerv sistemasining o'zgargan xususiyatlaridan iborat. Hayvon nerv faoliyati tiplarini analiz qilib I.P.Pavlov bunday deb yozadi:

«Tip hayvon nerv faoliyatining tug'ma konstitusion turi - genotipdir. Lekin hayvon tug'ilganidan boshlab tashqi sharoitning g'oyat hilma-hil ta'sirlariga duch keladi va bunga muayyan faoliyatlari orqali u muqarrar javob berishi lozim bo'ladiki, ko'pincha, bu faoliyatlar mustahkamlanib, nihoyat butun hayoti oxirigacha saqlanib qoladi, shu sababli hayvonning batamom tarkib topgan nerv faoliyati tipga oid belgilar bilan tashqi muhit ta'siri ostida hosil bo'lgan o'zgarishlarning qotishmasidir – fenotip, xarakterdir».

I.P.Pavlov o'zgaruvchan nerv sistemasi tipini katta miya yarim sharlari po'stining sistemalilik ishi bilan va nerv jarayonlarining tarkib topgan, muvozanatli sistemasidan iborat bo'lgan dinamik stereotip bilan bog'laydi.

Stereotip shaxsdagi mustahkam odat bo'lib qolgan xususiyatlarning, jumladan, xarakter xislatlarining ham nerv-fiziologik asosidir.

Xarakterning nerv fiziologik asosini tushunish uchun I.P.Pavlovning ikkinchi signal sistemasidagi ta'limoti katta ahamiyatga egadir. Ikkinchi signal sistemasi nutq va tafakkurning fiziologik asosi bo'lishi bilan birga kishi hulqini ham idora qiladi.

«Normal o'sgan odamda deb yozadi I.P.Pavlov, - ikkinchi signal sistemasi odam hulqining oliy boshqaruvchisidir». Xarakterning fiziologik asosi to'g'risida gapirganda barcha xarakter xislatlari go'yo faqat nerv sistema tipi xususiyatlari bilangina belgilanadi deb tushunish yaramaydi albatta.

Xarakterning fiziologik asosi xarakterning mazmunini tashkil qiladigan sifatlarni, chunonchi, ijtimoiy maslak, mardlik, o'z burchiga sadoqatli bo'lishlarni o'z ichiga olmaydi va ololmaydi ham albatta. Xarakter psixologiyasining mazmuni o'zining kelib chiqishi jihatidan ijtimoiy kategoriyadir; psixologiya xarakterning mazmunini tashkil qilgan tomonlarini yoritishligi tufayli, u ijtimoiy fanlar qatoriga kiradi,

Kishi xarakteri tabiiy, tug'ma bo'lmay, balki keyin hosil bo'ladi va tarbiyalanib yetishadi. «Xarakter tarkib topadi, xarakter hosil bo'ladi» degan iboralar shuni ko'rsatadiki, odamlar kishi xarakterining tarbiya ta'siri bilan o'zgarishi xususiyatiga ega ekanligini o'zlarining kundalik oddiy kuzatib borishlaridan bilib olganlar.

Burjua olimlaridan bir qanchasining Krechmer va uning izidan boruvchilar, odam xarakteri va uning taraqqiysi tamomila kishining tana tuzilishi bilan, faqat shu bilan belgilanadi, deb isbotlashga urinishlari fanga hilof reaksiyon urinishdir. Bunday olimlar xarakterning tarkib topishida shuningdek shaxsning psixik hayotining taraqqiy etishida ijtimoiy sharoit ham, insonning faoliyati ham, tarbiya ham hych qanday rol o'ynamaydi deb da'vo qiladilar.

Kishining xarakteri tug'ma, doimiy va o'zgarmaydigan narsa emas. Hyech bir bola mehnatsevar, yoki dangasa, rostgo'y yoki munofiq, botir yoki qo'rqq, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi.

Har bir odamning xarakteri temperamenti asosida, ijtimoiy muhit ta'siri bilan, tarbiya, amaliy faoliyat jarayonida va kishi o'z-o'zini tarbiyalash bilan taraqqiy qilib, o'zgarib boradi.

Xarakterning taraqqiysi kishining irodasi, aql-idroki va hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi bilan mustahkam bog'liqdir. Shu sababli, kishining irodasi, aql-idroki va tuyg'u-hissiyotlarining taraqqiy qilib borishi va ularning tarbiyalanishi haqida aytilgan fikrlarning hammasi kishi xarakterining taraqqiysiga ham tegishlidir.

Kishining butun hayoti davomida uning xarakterining tarkib topishga ijtimoiy muhit avvalo shu kishi birga yashab va ishlab kelgan jamoa katta ta'sir ko'rsatadi.

Xarakterning taraqqiysida muhitning roli kishining bolalik chog'laridan boshlabq nihoyat kattadir. Ma'lumki, bola kichik yoshdan boshlabq taqlidchan bo'ladi. Bolalar ota-onasiga va atrofdagi boshqa yaqin kishilariga o'xshashlikka moyil bo'ladilar. Ular kattalarning yurish turishlari, hulq-atvori, imo-ishoralari, dasturxon ustida o'zlarini qanday tutishlari va kichkina bolalarga munosabatda bo'lishlariga va ularning gap-so'zlariga hattoki ularning gap ohanglarigacha hamma mayda narsalarigacha taqlid qilishga urinadilar. Shuning uchun ham ijtimoiy muhitning ta'siri ostida boladagi ayrim xarakter xislatlari juda yoshlikdan boshlabq, go'yo o'z o'zicha hosil bo'lgan xususiyat tariqasida mustahkamlana boshlaydi. Kattalarga taqlid qilish xususiyati bolalarning o'sib borish davrida ham saqlanadi. Shuning uchun ham bola xarakterining taraqqiyotida kattalarning bolaga juda yoshlikdan boshlab ibrat bo'lishlari katta rol o'ynaydi.

XULOSA

Psixologik va pedagogik adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish hamda turli ta'lim-tarbiya muassasalarida o'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga keldik.

Inson bolasining shaxs sifatida shakllanishi, psixik rivojlanishi, o'quvchilik davriga to'g'ri keladi. O'quvchilik davri o'zining serqirraligi bilan boshqa davrlardan farqlanadi. Shu nuqtai-nazardan olib qaraydigan bo'lsak, yoshlarimizni qolaversa, maktab o'quvchilarni har tomonlama yetuk shaxs qilib tarbiyalashimiz uchun avvalo ularning psixologik xususiyatlarini xarakterini mukammal bilishimiz darkor.

Eng avvalo biz o'quvchilar xolatlariga ko'proq e'tibor qaratishimiz lozim.

Zero, biologik va psixologik o'zgarishlarning katta qismi xuddi o'smirlik va o'spirinlik davriga to'g'ri keladi va bu jarayonda o'quvchilar ruhiy dunyosida keskin o'zgarishlar yuzaga keladi.

O'quvchilarning xarakterini, xulqiga, harakatlariga turli ziddiyat va muommolarga duch kelmasligi uchun uni atrofida o'rab turgan yaqin kishilari, eng avvalo ota-onasi, o'qituvchilari qolaversa, maktab ruhshunoslari ular bilan tushuntirish ishlari olib borishlari, uning ichki, ruhiy dunyosidan boxabar bo'lishlari lozim. Lekin bu davrda o'quvchilarda shunday bir holat kuzatiladiki, ular o'zlarini katta odamdek tutishni, o'zlari erkin qarorga kelib, erkin ish yuritishni xohlamadi va birovlarining pand-nasihatlariga unchalik e'tibor berilmaydi.

Ular o'zlarining temperament tillarida xarakterlarida bo'layotgan o'zgarishlarni ularga tegishli bolishini, buni boshqalar bilmasligini hohlamadi.

Agar oilada, ta'lim-tarbiya muassasalarida umuman jamiyat hayotida o'quvchilarga sog'lom va qulay muhit yaratib berilmas ekan, bu o'quvchilar hayotida turli salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Chunki o'quvchilar xarakter sifatleri bu davrda juda ham ta'sirotlarga, hissiyotlarga beriluvchan xarakterlarni o'zgartirishi bo'lib, salbiy ta'sirga va his tuyg'ularga o'zi bilgan va

bilmagan holda berilib ketishi mumkin va bunga o'zi uchun tog'ri yo'l deb qabul qiladi.

Maktab, kollej, litsey o'quvchilarida bilish jarayonlarida ya'ni xotira, xayol, diqqat, idrok, tafakkur, tasavvur xususiyatlariga ham bir qator o'zgarishlar yuzaga kelar ekan, bu davrda o'quvchilar ko'proq xayol suradigan, diqqatni beqaror tez ko'chadigan, o'quvchilar ko'proq hissiyotga beriladigan, o'ta irodali yoki umuman irodasiz holatga tushib qolishadi.

Ularning xarakter va temperament xususiyatlarida ham bir qator ijobiy va salbiy o'zgarishlar yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. I.A.Karimov. “Barkamol avlod-O’zbekiston taraqqiyoining poydevori” T. 1997.
2. I.A.Karimov. “Bunyodkorlik yo’lidan”. Yuksak malakali mutaxassislar-taraqqiyot omili. –T., O’zbekiston, 4 jild, 1996, 54 be.
3. I.A.Karimov. “Yuksak ma’naviyat yengilmas kuch”. T.“Manaviyat” 2008.
4. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”. T.1997.
5. “Maktabgacha yoshdagi bolalar ta’lim-tarbiyasiga qo’yiladigan Davlat talablari”-T, 2000.
6. M.Sh.Rasulova va boshqalar “Uchinchi ming yillikning bolasi” tayanch dasturi va o’quv qo’llanmasi. –T, 2001.
7. K.Xoshimov, S.Ochilov. “O’zbek pedagogikasi antologiyasi”. –T. “O’qituvchi”. 1996.
8. V.M.Karimova. “Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot”, -T. “O’qituvchi”. 1999.
9. V.M.Karimova, F.A.Akromova. “Psixologiya”. –T. “O’qituvchi”. 2000.
10. Ye.G’oziyev. “Psixologiya muommolari”. –T., “O’qituvchi”. 1996.
11. Ye.G’oziyev. “Psixologiya”. –T. “O’qituvchi”. 2002.
12. Ye.G’oziyev. “Oliy maktab psixologiyasi”. -T. 1997.
13. Ye. G’oziyev, X.Ibragimov. “Psixologiya metodologiyasi”.2000.
14. M.G.Davletshin, S.M.To’ychiyeva. “Umumiy psixologiya”. –T. 2002.
15. M.G.Davletshin, “Zamonaviy maktab o’qituvchisi”. T.1998.
16. M.G.Davletshin taxririda. “Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya”. –T. 2004.
17. M.G.Davletshin. “Ta’limning psixologik asoslari”. –T. 1990.
18. A.V.Petrovskiy taxririda. “Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya”. Moskva 1979.
19. A.V.Petrovskiy. “Umumiy psixologiya”. 1992.

20. V.A.Kruteskiy. "Pedagogik psixologiya asoslari". –T. 1976.
21. P.I.Ivanov. "Ta'limning psixologik asoslari". –T. 1963.
22. G.Jalolova. "Bolalarni maktabga tayyorlashda noan'anaviy o'yinlardan foydalanish". –T. 2004.
23. M.Vohidov "Bolalar psixologiyasi". T.1982.
24. Q.Daminov "Bolalar psixologiyasida tadqiqot metodlarining qo'llanish tarixidan". –T. 1992.
25. M.Xalilov. Bilish jarayonlari. – Samarqand 1992.
26. M.Xalilov. Umumiy psixologiya. (ma'ruzalar matni 1-2 qism) – Samarqand. 2003.
27. S.Oxunjonova, N.Ismoilova. "Bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash haqida" (tarbiyachi va ota-onalar uchun tavsiyalar). –T,1991.
28. O'.Otavaliyeva. "Bolalar psixologiyasi". S. 2003. 1-2 qism.
29. "Xalq ta'limi" jurnali. 2000,4; 2005,6; 2007,4,5;-sonlar
30. "Uzluksiz ta'lim" jurnali. 2006,3-4 sonlar.
31. "Maktabgacha ta'lim" jurnali. 2003,7k,8,9; 2006,3-4 sonlar.
32. "Maktab va hayot" jurnali. 2001 y, 3 son. 2005 1-son.
33. E.G'oziyev. "Umumiy psixologiya". –T. 2010.

INTERNET SAYTLARI

1. www.gov.uz <http://www.edu.uz>
2. <http://bankrabot.com>
3. <http://planetadisser.com>
4. <http://www.bestdisser.com>
5. <http://www.miu.by/rus/info>
6. www.ht.ru – «Human Technologies»